

JOANNA SŁAWIŃSKA

 <https://orcid.org/0000-0001-6811-9671>

MUZEUM UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO, KRAKÓW

WSPÓŁCZESNE CHACZKARY NA TERENIE POLSKI*

Abstrakt: W artykule ukazano historię wznoszenia, wartości artystyczne i symbolikę ormiańskich krzyży wotywnych (chaczkarów) w Polsce w jej obecnych granicach, od pierwszego z nich, ufundowanego w 1978 roku, aż po ostatni z roku 2023. Przedstawiono ich rozmieszczenie geograficzne (Warszawa, Kraków, Gliwice, Elbląg, Gdańsk, Lublin, Zamość, Kartuzy, Szczecinek, Kurów, Białystok, Zabrze, Kielce, Łódź, Polanów), fundatorów, wykonawców, cele i okoliczności fundacji, daty poświęceń, osoby poświęcające, materiał i miejsce wykonania. Analiza ta umieszczona została w kontekście dziejów sztuki rzeźbienia chaczkarów, ich związków z kulturą Armenii i jej Kościołem, tragedią ludobójstwa 1915 roku, a także kształtowania się diaspory ormiańskiej w Polsce, jej martyrologii w dobie drugiej wojny światowej i traumy ekspatriacyjnej po 1945 roku.

Słowa kluczowe: chaczkar, Polska

Chaczkar (z ormiańskiego – kamień krzyżowy, *chacz* – krzyż, *kar* – kamień¹) to kamienna stela lub płyta o charakterze komemoratywnym, pokryta reliefową dekoracją, której główny motyw stanowi krzyż ormiański. Chaczkary są zjawiskiem charakterystycznym dla kultury Armenii. Ich genezy badacze dopatrują się w megalitach, stawianych na terenie późniejszej Armenii już w drugim tysiącleciu przed naszą erą², a następnie w obeliskach z epoki królestwa Urartu

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu NPRH „Encyklopedia Ormian polskich”, nr 11H 20 0304 88

¹ A. Pisowicz, *Ormiańska nazwa krzyża*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1988, 4, s. 356-357.

² H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, w: *Armenian Folk Arts, Culture and Identity*, red. L. Levon, N. Sweezy, Bloomington 2001, s. 60.

(od IX do VI wieku przed naszą erą). Były to wysokie kamienne słupy z napisami wykutymi pismem klinowym, niekiedy z wizerunkami postaci, władców i mitycznych bohaterów³.

I.

W chrześcijańskiej Armenii, już od początków IV wieku, szczególnie silnie rozwinął się kult Krzyża Świętego, którego najstarsze ślady w liturgii i piśmiennictwie pochodzą z następnego stulecia (Lekcjonarz z około 460 roku, *Enkomion ku czci Świętego Krzyża*, przypisywany Dawidowi Niezwyciężonemu, przełom V i VI wieku). Pierwsze krzyże – drewniane – w miejscach zburzonych sanktuariów pogańskich oraz na skrzyżowaniach dróg – miał wznosić święty Grzegorz Oświeciciel⁴. Z czasem zastąpiły je kamienne stele. Z wieków VI-VIII zachowały się kolumny lub wieloboczne filary, sięgające nawet 10 m wysokości, pokryte ze wszystkich stron płaskorzeźbionymi scenami zaczerpniętymi z Biblii lub obrazujące epizody z historii chrystianizacji Armenii, zwieńczone kapitelami z dużymi krzyżami⁵. W IX wieku wykształciła się ostateczna forma chaczkaru: pionowa, prostokątna płyta kamienna (1-3 metrów wysokości, 0,5-1,5 metra szerokości, 10-30 centymetrów grubości), ozdobiona od przodu płaskorzeźbionym krzyżem i motywami ornamentalnymi: roślinnymi oraz geometrycznymi⁶. Najstarsze znane przykłady pochodzą z cmentarza w miejscowości Noratus w Armenii⁷. Sam termin „chaczkar” jest natomiast notowany po raz pierwszy pod koniec XII wieku, na kamieniu krzyżowym z klasztoru Dadiwank w Arcachu z 1182 roku⁸. Najwyższe szczyty sztuki rzeźbienia chaczkarów osiągnęła w okresie od XII do XIII wieku, a więc w czasie największego rozkwitu kultury Armenii⁹. Chaczkary wznoszono w celu upamiętnienia zmarłych, ważnych wydarzeń historycznych lub prywatnych, budowy kościoła czy mostu, zwycięstw militarnych;

³ J. Chrzęszczewski, *Ormianie polscy i ich chaczkar w Krakowie / The Polish Armenians and their khachkar in Cracow / Les Arméniens polonais et leur khatchkar à Cracovie / Die polnischen Armenier und ihr Chatschkar in Krakau / Pol'skie Armâne i ih hačkar v Krakove*, Kraków 2007, s. 12; D. Próchniak, *Chaczkary – armeńskie krzyże kamienne. Funkcja – ewolucja typologiczna – ikonografia – problem genezy*, w: *Sztuka Orientu*, 1, *Studia nad sztuką Azji*, red. J. Malinowski, J. Wasilewska, Toruń 2008, s. 99.

⁴ R. Bulas, *Krzyż armeński – khachkar*, „Vox Patrum”, 40-41, 2001, 21, s. 87-88; D. Próchniak, *Chaczkary*, s. 100-101.

⁵ R. Bulas, *Krzyż armeński*, s. 89; H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 60.

⁶ H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture and the Khachkar (Stone Cross)*, w: *Armenia. Imprints of a civilization*, red. G. Uluhogian, B. L. Zekiyan, V. Karapetian, Milano 2011, s. 72.

⁷ Ch. Maranci, *The Art of Armenia. An Introduction*, Oxford 2018, s. 74-75.

⁸ H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 63.

⁹ *Ibidem*, s. 60; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 72.

w ludowym odbiorze miały funkcje apotropaiczne (chroniły przed klęskami elementarnymi, strzegły podróżnych przed niebezpieczeństwem na drogach, miały moc uzdrawiania chorych)¹⁰. Fundatorowie wywodzili się z wszystkich warstw społecznych: poczynając od władców, poprzez duchowieństwo, arystokrację, dowódców wojskowych i mieszczan, a kończąc nawet na bogatszych chłopach. O przyczynach wzniesienia chaczkaru oraz osobie fundatora informowały inskrypcje umieszczane na pomniku.

Kamienne płyty wmurowywano w zewnętrzne i wewnętrzne mury kościołów, w tympanony portali grobowców i kościołów albo też stawiano jako wolno stojące stele na grobach, przy drogach, gdzie niekiedy pełniły funkcję kamieni granicznych, a także umieszczano je na szczytach i przełęczach górskich. Wzniesieniu chaczkaru towarzyszyła zawsze ceremonia religijna: pomnik musiał zostać uroczystie poświęcony¹¹. Po załamaniu kultury Armenii, w następstwie najazdu Mongołów w XIII wieku, chaczkarzy stawiano zwykle już tylko na cmentarzach, w charakterze steli nagrobnych¹².

Kamienie krzyżowe pojawiały się wszędzie tam, gdzie mieszkali Ormianie: zarówno na terenie historycznej Armenii, jak i w diasporach (na przykład na terenie Gruzji, Albanii Kaukaskiej, Persji, na Krymie, w dorzeczu Wołgi, w Mołdawii)¹³. Największe skupisko chaczkarów (ponad 800 płyt) znajduje się obecnie na cmentarzu w miejscowości Noratus (zachodni brzeg jeziora Sewan)¹⁴.

Chaczkarzy powstawały nieprzerwanie do końca XVIII wieku. Do tworzenia kamieni krzyżowych powrócono dopiero w latach sześćdziesiątych XX stulecia. Ożyła wówczas na powrót tradycja stawiania chaczkarów na grobach¹⁵. Po morderstwie chaczkaru zaczęto również sięgać w założeniach upamiętniających martyrologię narodu ormiańskiego w XX wieku. W 1965 roku, przy katedrze w Ezmia-dzynie, stanął monument złożony z kilku zespolonych ze sobą chaczkarów różnej wysokości. Był to pierwszy pomnik ofiar ludobójstwa dokonanego na Ormianach przez Turków w 1915 roku, projekt ormiańskiego architekta Rafajela Israjeliana, wykonany przez kilku ormiańskich rzeźbiarzy: Hraczika Stapaniana, Soghomona Duzdabaniana, Sargisa Grigoriana, Arę Harutiuniana. W tym samym roku

¹⁰ J. Kopczyński, *Chaczkarzy – żywe kamienie*, „Awedis”, 2009, 1, s. 12.

¹¹ A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, „Archeologia”, 2017, 1 (63), s. 68.

¹² H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 68; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian*, s. 74.

¹³ D. Próchniak, *Chaczkarzy*, s. 92-93; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci ludobójstwa Ormian w Turcji w polskiej przestrzeni publicznej*, w: *Turcja w XXI wieku*, red. A. Burak, N. Gburzyńska, Toruń 2016, s. 12-13; A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, s. 65; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 72.

¹⁴ A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, s. 68.

¹⁵ H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 60, 68; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 75.

zrealizowano również monumentalne założenie, wzniesiono Pomnik – Muzeum Ludobójstwa Ormian, na wzgórzu w parku Cicornakaberd w Erywaniu. Jego centrum stanowi 12 granitowych pylonów, w kształcie chaczkarów, pochylonych nad wiecznie płonącym zniczem¹⁶. Od lat dziewięćdziesiątych XX wieku sztuka rzeźbienia chaczkarów przeżywa swój renesans¹⁷. W 2010 roku została wpisana na Listę Reprezentatywną Niematerialnego Dziedzictwa Ludzkości UNESCO¹⁸. Współcześni twórcy chaczkarów przeważnie starają się nawiązać do klasycznego kanonu kompozycyjnego, choć zdarzają się też przypadki swobodnego podejścia do tradycyjnych reguł, nad czym ubolewają znawcy dawnej sztuki ormiańskiej¹⁹.

II.

Chaczary wykuwano w płytach z charakterystycznego dla Armenii materiału: różowego tufu wulkanicznego, ale również bazaltu i granitu²⁰. Kanon formy kamienia krzyżowego ustalił się w XI wieku, a rozwinął w przeciągu kolejnych dwóch stuleci²¹. Wolno stojący chaczkar jest prostokątną stelą, z płytą ustawioną na szerszym cokole lub osadzoną bezpośrednio w ziemi, od jednej (skierowanej na zachód) strony²² pokrytą bogatą dekoracją rzeźbiarską o zróżnicowanej głębokości reliefu i architektonicznej strukturze. Nisza ujęta została w obramienie dekorowane ornamentem, z wydzieloną partią zwieńczenia – gzymsu, często o formie fryzu, które w nowożytnych realizacjach (Dżulfa, XVI-XVII wiek), jest nadwieszona, niekiedy o wklęsłym profilu, nadającym monumentowi kształt kowadła²³. Główny motyw kompozycji stanowi umieszczony w niszy tzw. kwitnący krzyż (*caghkogh chacz*), w formie krzyża łacińskiego o ramionach rozszerzających się ku końcom o wklęsłych bokach, których wierzchołki zakończone są motywem trójliścia. Z podstawy krzyża wyrastają dwa symetryczne, zwrócone ku górze liście akantu lub półpalmety, przypominające formą skrzydła²⁴. Poniżej krzyża mieści się duża, ornamentalna rozeta. Zdarza się, że krzyż wznosi się dodatkowo na schodkowym cokole, a kompozycja jest rozbudowana o dwa mniejsze krzyże po bokach. Tło niszy oraz obramienie wypełnia dekoracja or-

¹⁶ J. Chrząszczewski, *Zarys historii architektury w Armenii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2001, 23, s. 23.

¹⁷ H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 68.

¹⁸ P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczary w Polsce – wczoraj i dziś*, w: *Ormianie*, pod red. B. Machul-Telus, Warszawa 2014, s. 120, *Mniejszości Narodowe i Etniczne w Polsce*.

¹⁹ H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 68; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 75.

²⁰ D. Próchniak, *Chaczary*, s. 91.

²¹ H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 72-73.

²² *Ibidem*, s. 72.

²³ *Ibidem*, s. 74.

²⁴ D. Próchniak, *Chaczary*, s. 96.

namentalna, składająca się z motywów plecionkowych i roślinnych – zwłaszcza we wcześniejszym okresie (pędy winnej latorośli, ale też owoce granatu i inne, niekiedy z przedstawieniami ptaków²⁵). Z czasem, pod wpływem sztuki islamu, zaczął dominować ornament geometryczny²⁶. Zdarza się, że w dolnej strefie umieszczano postać modlącego się wiernego (fundatora lub zmarłego). W strefie zwieńczenia steli pojawiają się motywy ornamentalne lub przedstawienia figuralne: postacie Chrystusa i świętych umieszczone w arkadowych niszach²⁷.

Z każdym z elementów kompozycji chaczkaru łączą się konkretne treści symboliczne. Wypuszczający liście krzyż zapowiada odrodzenie i nowe życie w wieczności, możliwe dzięki zbawczej ofierze Chrystusa. Krzyż nie jest więc tu symbolem męki, ale znakiem triumfu nad śmiercią, Drzewem Życia. Ta koncepcja znajduje odzwierciedlenie w ormiańskiej legendzie mówiącej, iż krzyż, do którego przybito Jezusa, zakwitł po Jego Zmartwychwstaniu. Do symboliki Raju, otwartego dzięki przelanej przez Chrystusa krwi, odwołują się też pozostałe roślinne motywy dekoracyjne: przede wszystkim winna latorośl, owoce granatu²⁸. Bytujące wśród roślinności ptaki wyobrażają z kolei dusze wiernych zmarłych cieszących się wiecznym szczęściem Raju²⁹. Dwa liście akantu lub palmety, wyrastające z podstawy krzyża i ujmujące go po bokach niczym skrzydła, to motyw zaczerpnięty ze sztuki bizantyńskiej³⁰, który bywa interpretowany jako symbol dwóch natur Chrystusa³¹. Schodkowy cokół pod krzyżem oznacza Golgotę³². Rozeta, mająca związek z przedchrześcijańskim jeszcze motywem dysku słonecznego, symbolizuje wszechświat i wieczność, ale także kulę ziemską. Arkada symbolizuje bramę łączącą dwa światy – materialny i nadprzyrodzony³³. Umieszczony w centrum kompozycji krzyż łączy więc dwie strefy: ziemską (dolna partia kompozycji) oraz niebiańską (zwieńczenie)³⁴.

²⁵ H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 72.

²⁶ D. Próchniak, *Chaczmary*, s. 95.

²⁷ J. Kopczyński, *Chaczmary*, s. 12; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 73; A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, s. 67-68.

²⁸ R. Bulas, *Krzyż armeński*, s. 93; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczmary*, s. 119; H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 64-66; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 69-70; A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, s. 65.

²⁹ J. Kopczyński, *Chaczmary*, s. 12.

³⁰ L. Dominioni, A. Balian, *The Medieval Armenian Symbol of Eternity in the Art of the Twelfth-Century Italian Sculptor Nicholas. A Veiled Performance*, „Journal of the Society for Armenian Studies”, 28, 2021, s. 271.

³¹ N. Ataç, *The Leaved Cross and Crescent Beneath the Cross on Byzantine Anonymous Follies: an Interpretation of Groups H, I, and J, M*, „Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi”, 14, 2021, s. 39.

³² J. Kopczyński, *Chaczmary*, s. 12.

³³ D. Próchniak, *Chaczmary*, s. 95.

³⁴ R. Bulas, *Krzyż armeński*, s. 93; J. Kopczyński, *Chaczmary*, s. 12; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 72.

Ważnym elementem jest również inskrypcja – informująca o celu i okolicznościach postawienia chaczkaru³⁵.

III.

Uproszczona kompozycja, ograniczona właściwie do samego motywu kwitnącego krzyża, cechuje chaczki w formie tablic osadzonych w murze, których przykłady znajdujemy na Krymie (w Kaffie)³⁶. Podobne chaczki powstawały również na terenach należących niegdyś do Polski, choć liczba ich jest niewielka, zapewne wskutek zniszczeń, jakie dotknęły zabytki ormiańskie w czasie zawirowań dziejowych. We wnętrzu ormiańskiej katedry we Lwowie, oprócz około stu płaskorzeźbionych krzyży wotywnych, wrytych bezpośrednio na ciosach okładziny lub na tabliczkach alabastrowych osadzonych w ścianach i filarach, znajduje się również sześć chaczkarów – płyt wykutych z alabastru (największa o wymiarach 45 x 32 centymetry). Ich kompozycja ogranicza się do samego krzyża kwitnącego (jednego, dwóch lub trzech na jednej płycie), ornamentalnej bordiury oraz inskrypcji w alfabecie ormiańskim. Wpływ sztuki Zachodu znajduje wyraz w przedstawieniu Baranka z chorągiewką (*labarum*) na jednej z płyt. Zachowane na trzech chaczkarach daty ich fundacji odnoszą się do XV wieku (najstarsza płyta pochodzi z 1427 roku)³⁷. Pojedynczy chaczkar, prawdopodobnie z dawnego cmentarza, znajduje się również w Kamieńcu Podolskim (wmurowany w przyporę kościoła pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny). Jego kompozycja jest również oszczędna: pojedynczy krzyż ormiański ujęty rozetkami oraz półpalmetami, z inskrypcją fundacyjną i rokiem powstania płyty (1554)³⁸.

IV.

Po 1945 roku Ormianie zamieszkujący wschodnie tereny przedwojennej Rzeczypospolitej byli zmuszeni, podobnie jak Polacy, opuścić rodzinne strony i przenieść się na terytorium współczesnej Polski. Celem ich exodusu były przede wszystkim tak zwane Ziemie Odzyskane (województwa południowo-zachodnie

³⁵ A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, s. 68.

³⁶ R. Quirini-Popławski, *Sztuka kolonii genueńskich w basenie Morza Czarnego (1261-1475). Z badań nad wymianą międzykulturową w sztuce późnośredniowiecznej*, Kraków 2017, s. 140-141, 224-225.

³⁷ J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, Warszawa 2001, s. 85-86, *Katalog zabytków ormiańskich*, 1; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczki*, s. 121.

³⁸ J. Chrząszczewski, *Ormiańskie świątynie na Podolu / Virmens'ki cerkvi na Podilli*, Kraków 1998, s. 29; H. L. Petrosyan, *Khachkar or Cross-Stone*, s. 60-70; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczki*, s. 122.

i północne), a także duże miasta – Warszawa, Kraków, Gdańsk³⁹. W nowych warunkach życia, w Polsce rządzonej przez wrogię religii władze komunistyczne, doszło do odejścia polskich Ormian od obrządku Kościoła ormiańskokatolickiego, do tej pory głównego wyznacznika ich tożsamości. W powojennej Polsce obrządek ormiański był praktykowany jedynie w trzech miejscach: w Krakowie (kościół Świętego Idziego), Gliwicach (kościół Trójcy Świętej) i Gdańsku (kaplica przy kościele Świętych Piotra i Pawła). Wysiętek nielicznych ormiańskich księży, pamięć o korzeniach oraz podtrzymywanie niektórych tradycji kulturowych wciąż w rodzinach uniemożliwiły całkowity zanik odrębności etnicznej polskich Ormian.

Dopiero w latach osiemdziesiątych zaczęły pojawiać się inicjatywy dążące do odrodzenia i aktywizacji ormiańskiej społeczności. W Krakowie (1980), Warszawie (1980) i Gdańsku (1984) powstały Koła Zainteresowań Kulturą Ormian przy oddziałach Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, których działalność dała pretekst do powtórnego jednoczenia się środowiska ormiańskiego. Ormianie polscy zaczęli też korzystać z możliwości wyjazdów do Armenii, odkrywając ojczyznę odległych przodków. Wydarzeniem szczególnej wagi była również uroczystość koronacji obrazu Matki Bożej Łysieckiej w Gliwicach, w której wziął udział przybyły z Bejrutu patriarcha ormiańsko-katolicki Howannes Bedros XVIII Kasparian⁴⁰. Proces odzyskiwania tożsamości Ormian przyspieszył tempo po transformacji ustrojowej w Polsce. W 1990 roku powstało Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne w Krakowie. Równocześnie, od końca lat osiemdziesiątych XX wieku, do Polski zaczęli napływać emigranci z Armenii, poszukujący lepszego życia poza granicami kraju, tak zwana nowa emigracja⁴¹.

Wszystkie te okoliczności sprzyjały zrealizowaniu idei upamiętnienia wielowiekowej obecności Ormian w Polsce za pomocą najbardziej rozpoznawalnego symbolu Armenii – chaczkaru.

Pierwszy chaczkar na ziemiach polskich po drugiej wojnie światowej pojawił się już w 1978 roku. Niewielką płytę z przedstawieniem kwitnącego krzyża umieszczono na pomniku nagrobnym Bohdana Aleksandra Gębarskiego (1905-1978) na cmentarzu Bródnowskim w Warszawie. Płyta była darem Katolika Wszystkich Ormian, wyrazem wdzięczności za opublikowany w 1961 roku esej poświęcony ludobójstwu 1915 roku, który odbił się szerokim echem nie tylko w samej Armenii, ale i wśród diaspor ormiańskich na całym świecie⁴².

³⁹ G. Pełczyński, *Ormianie polscy w wieku XX. Problem odrębności etnicznej*, Warszawa 1997, s. 75.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 94.

⁴¹ G. Pełczyński, *Ormiańska mniejszość narodowa w Polsce*, w: *Spis podróżny. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce. Konferencja*, red. M. Maciejewska, L. Graczyk, Bydgoszcz 2010, s. 15-16.

⁴² K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska / Hayoc' Lehistanë / Armenian Poland*, Warszawa 2018, s. 242-243.

Pierwszy wolno stojący chaczkar wzniesiono natomiast dopiero w 2004 roku, przy kościele Świętego Mikołaja w Krakowie, mieście szczególnym dla Ormian polskich z kręgu tak zwanej starej emigracji. Od lat dziewięćdziesiątych XX wieku, co rok, 24 kwietnia, w rocznicę ludobójstwa dokonanego na Ormianach przez Turków, w kościele Świętego Mikołaja odprawiana jest msza święta w obrządku ormiańskokatolickim. Jej uczestnicy, w tym ambasador Armenii w Polsce, przedstawiciele Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz władz samorządowych, początkowo składali wieńce upamiętniające zmarłych przodków Ormian mieszkających na terenie Polski, w tym ofiary drugiej wojny światowej, przy tak zwanej latarni umarłych (XIV wiek), stojącej na terenie przykościelnym. Z inicjatywą postawienia chaczkaru – pomnika ofiar ludobójstwa Ormian w 1915 roku – wystąpił ambasador Armenii Aszot Howakimian⁴³. Wzniesienie monumentu było wydarzeniem wielkiej wagi, również ze względu na związane z nim kontrowersje. Użyte w inskrypcji słowo: „ludobójstwo”, na określenie rzezi Ormian przez Turków w 1915 roku, wywołało protest ambasady tureckiej i próby nacisku z jej strony na władze państwowe, samorządowe oraz kościelne (pomnik miał stać na terenie należącym do Kościoła katolickiego). Sprawa odbiła się głośnym echem w prasie i wśród opinii publicznej⁴⁴. Ostatecznie chaczkar z niezmienną treścią inskrypcji został postawiony dzięki nieugiętej postawie kardynała Franciszka Macharskiego, za co rok później otrzymał z rąk premiera Armenii Andranika Markariana medal Mechitara Gosza⁴⁵. 19 kwietnia 2005 roku Sejm Rzeczypospolitej Polskiej przyjął przez aklamację uchwałę uznającą zbrodnie na Ormianach dokonane przez Turków w XX wieku za ludobójstwo⁴⁶.

Postawienie pomnika w Krakowie było inspirujące dla społeczności ormiańskiej Elbląga, której delegacja wzięła udział w uroczystościach krakowskich. Środowisko Ormian w Elblągu miało inny charakter niż w Krakowie. Tworzyli je przede wszystkim przedstawiciele nowej emigracji, szczególnie licznie osiadłej na Wybrzeżu Gdańskim⁴⁷. W 1999 roku powstało tam Stowarzyszenie Ormian w Polsce, do którego głównych zadań należała troska o zachowanie tożsamości, zwłaszcza języka, nowej emigracji ormiańskiej. Społeczność elbląska

⁴³ J. Chrząszczewski, *Projekt chaczkaru ormiańskiego przy kościele św. Mikołaja w Krakowie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2003, 34/35, s. 3; idem, *Ormianie polscy i ich chaczkar w Krakowie*, s. 10-11; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkar*, s. 122-123.

⁴⁴ J. Chrząszczewski, *Ormianie polscy i ich chaczkar*, s. 15-19; L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006, s. 326; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 23-24.

⁴⁵ Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 23.

⁴⁶ J. Chrząszczewski, *Ormianie polscy i ich chaczkar*, s. 20.

⁴⁷ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańscy imigranci na Wybrzeżu Gdańskim*, w: *Spis podróżny*, s. 25.

miała szczególne pragnienie posiadania pomnika przypominającego imigrantom opuszczoną ojczyznę, co też udało się zrealizować. W Elblągu stanął chaczkar autorstwa ormiańskiego rzeźbiarza, wykonany w Armenii z tufu wulkanicznego.

Casus elbląski zapoczątkował stawianie chaczkarów sprowadzanych do Polski z Armenii. Stanowią one przeważającą grupę wśród tego typu monumentów wzniesionych na przestrzeni dwóch dekad (Elbląg, Gdańsk, Gliwice, Klebark Wielki, Wrocław, Łódź, Polanów, Lublin, Zamość, Kurów, Szczecinek, Kielce, Białystok, Kartuzy, Zabrze, trzy chaczkarzy w Warszawie,). Tylko dwa chaczkarzy są dziełem polskich twórców (Kraków, Święty Krzyż), a jeden (Księżyki) – rzeźbiarzy ormiańskich, mieszkających w Polsce, według projektu artysty z Armenii.

V.

Chaczkarzy pojawiają się w miejscach, w których żyją Ormianie polscy. Część kamieni krzyżowych wzniesiono przy kościołach, przede wszystkim tych ważnych dla społeczności ormiańskiej historycznie lub współcześnie. Taką świątynią jest kościół Świętego Mikołaja w Krakowie za sprawą odpustu nadanego nawiedzającym tę świątynię wiernym lub wspierającym ją materialnie albo też pracą rąk. Został wystawiony przez Bazylego, ormiańskiego arcybiskupa Jerozolimy, wraz z pięcioma hierarchami katolickimi 28 marca 1298 roku.

Przy kościele Świętych Piotra i Pawła w Gdańsku w 1958 roku osiadł ormiański duchowny ksiądz Kazimierz Filipiak, przybywając w to miejsce wraz z cudownym obrazem Matki Bożej Łaskawej z kościoła ormiańskiego w Stanisławowie. Od 2009 roku w kościele, w którym odprawia się msze święte w obrządku ormiańskim, mieści się, jedna z trzech na terenie Polski, ormiańskokatolicka parafia personalna⁴⁸. W tym też kościele można zobaczyć obraz Teodora Axentowicza *Chrzest Armenii*⁴⁹.

W Gliwicach znajduje się jedyny w Polsce kościół ormiańskokatolicki (od 1945 roku) – sanktuarium Matki Boskiej Łysieckiej, z cudownym obrazem sprowadzonym w 1950 roku z Łyśca pod Stanisławowem. Przy parafii działa od 1995 roku Związek Ormian w Polsce imienia księdza arcybiskupa Józefa Teodorowicza⁵⁰.

We Wrocławiu, w kaplicy przy dominikańskim kościele pod wezwaniem Świętego Wojciecha, odprawiana jest liturgia ormiańskokatolicka, a na jednej ze

⁴⁸ *Ibidem*, s. 30.

⁴⁹ [A. Artwich] (art), *Ormianie w Gdańsku mają swój chaczkar*, „Awedis”, 2009, 1, s. 1; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkarzy*, s. 125-126; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie”, 2015, 10, s. 269; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 26; idem, *Krzyże pamięci i przyjaźni*, „Kurier Galicyjski”, 25 maja 2017, [on-line:] <https://kuriergalicyjski.com/krzyze-pamieci-i-przyjazni/> (dostęp: 15 listopada 2023).

⁵⁰ P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkarzy*, s. 126.

ścian tegoż kościoła została wmurowana Tablica Pamięci z chaczkarzem. Od 2002 roku działało tam Koło Ormian, od 2011 roku Towarzystwo Ormian Polskich⁵¹.

Postawienie chaczkaru w Łodzi miało związek z udzieleniem zgody przez Kościół katolicki, aby jedno z pomieszczeń na terenie parafii Najświętszej Panny Łaskawej zostało zaadaptowane na potrzeby nabożeństw Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Rzeczypospolitej. Remont kaplicy przeprowadzili łódzcy Ormianie⁵².

Chaczkar w Zamościu postawiono w miejscu dawnego kościoła ormiańskiego pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny⁵³. Murowana (wcześniej drewniana) świątynia, wzniesiona w latach 1625-1633 lub 1635, została skasowana przez władze austriackie po rozbiorach Polski, w 1802 roku, a następnie, już pod zaborem rosyjskim, rozebrana w latach 1826-1827⁵⁴.

VI.

Współczesne chaczkarzy na terenie Polski pojawiają się dzięki inicjatywie oraz zaangażowaniu różnych środowisk i osób, przede wszystkim stowarzyszeń polskich Ormian (Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne – Kraków, Związek Ormian w Polsce – Gliwice). Aktywność w tym względzie wykazywała też strona kościelna – duchowieństwo ormiańskokatolickie: ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski (Kraków, Gliwice), ks. Cezary Annusewicz (Gdańsk), i laikat – Bogdan Kasproicz (przewodniczący Rady Parafialnej Parafii Ormiańskokatolickiej Polski Południowej). Najwięcej jednak chaczkarów powstało za sprawą nowej emigracji ormiańskiej. Zasłużonym na tym polu jest ormiański artysta Gagik Parsamian, urodzony w 1957 roku w Eczmiadzynie, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Erywanu, mieszkający w Polsce od 1994 roku (w Jagatowie pod Pruszczem Gdańskim), członek Związku Malarzy Armenii i polskiego Związku Artystów Plastyków⁵⁵, zaangażowany w powstanie chaczkarów w Gdańsku, Gliwicach i Wrocławiu. W Łodzi inicjatorem powstania chaczkaru był Warazdat Torosyan, przewodniczący łódzkiej Rady Parafialnej Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Rzeczypospolitej, a prace przy chaczkarze opłacono z datków łódzkiej społeczności

⁵¹ [N. Staffa] (ns), *W Łodzi stanął ormiański krzyż – chaczkar*, „Awedis”, 2013, 16, s. 1; R. Obrocka, *Chaczkar stanie we Wrocławiu*, „Awedis”, 2012, 11, s. 6; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkarzy*, s. 128.

⁵² P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkarzy*, s. 129.

⁵³ T. Madej, *Odsłonięto pomnik przyjaźni polsko-ormiańskiej w Zamościu*, w: *Zamość online*, 16 września 2018, [on-line:] <http://zamosconline.pl/text.php?id=13981rodz=wiad> (dostęp: 20 listopada 2023); [J. Kopczyński] (Red.), *Nowe chaczkarzy w Zamościu, Warszawie i Kurowie*, „Awedis”, 2018, 36, s. 2.

⁵⁴ J. Chrząszczewski, *Kościół Ormian polskich*, s. 139-141.

⁵⁵ P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańscy imigranci na Wybrzeżu Gdańskim*, s. 29; idem, *Ormianie w Gdyni*, s. 275.

Ormian. Ashot i Gaina Arakelyanowie, Ormianie mieszkający od 25 lat w Polsce, są fundatorami chaczkaru w Księżkach. Chaczkar w Kartuzach ustawiono z kolei z inspiracji mieszkających tam Ormian – przede wszystkim zapaśników i trenerów, członków klubu GKS „Cartusia” oraz ich rodzin, przybyłych do Polski w 1993 roku, po nawiązaniu przez „Cartusię” współpracy z klubami zapaśniczymi w Eczmiadzynie⁵⁶. W Szczecinku chaczkar fundowała lokalna społeczność Ormian. Podobnie w Białymstoku: rodzina Oksena Sahakjana oraz społeczność ormiańska należąca do prawosławnej parafii Świętego Jerzego. Pozostawianiem trwałych, choć symbolicznych śladów obecności Ormian w Polsce, a także pomników przypominających o genocydzie w 1915 roku jest również zainteresowana strona państwowa – Armenii⁵⁷, reprezentowana przez ambasadora Edgara Ghazaryana. Dzięki jej poparciu powstawały chaczkarzy w Warszawie (na Skwerze Ormiańskim oraz przed Świątynią Bożej Opatrzności), Lublinie (dar ambasadora), Kurowie i Zamościu (z fundacji Arsena Ovsepyana, prezesa Fundacji Polsko-Ormiańskiej). W Zabrze inicjatywa postawienia chaczkaru wyszła od Hraczji Bojadżjana, konsula honorowego Republiki Armenii i zarazem prezesa Ormiańsko-Polskiego Komitetu Społecznego. Trzy chaczkarzy są darami organizacji pozarządowych z Armenii: Fundacji Rozwoju Zasobów Ludzkich „Piunik” (Gdańsk), Fundacji „Sztuka bez Granic” (Gliwice), Światowego Związku Malarzy Armenii, reprezentowanego przez Igora Klimko, dyrektora generalnego ormiańskiej firmy telekomunikacyjnej ArmenTel, o znaku towarowym: Beeline (Wrocław). Chaczkar w Klebarku Wielkim jest darem katolika eczmiadzyńskiego złożonym za pośrednictwem Igora Klimko. Chaczkar w Kielcach darował z kolei sam autor, Varazdat Hambarzumyan, dla Zespołu Państwowych Szkół Plastycznych imienia Józefa Szermentowskiego, którego rzeźbiarz z Armenii był gościem i gdzie prowadził warsztaty rzeźbiarskie (przez rok uczniowie zgłębiali historię, kulturę i sztukę Armenii, wykonując ponad 100 prac w różnych technikach, nawiązujących do motywów ormiańskich). Efektem tych warsztatów było z kolei wzniesienie chaczkaru przed bazyliką na Świętym Krzyżu, dzieła uczeniicy kieleckiej szkoły, z fundacji (kamień) profesora Stanisława Adamczyka. Strona polska angażowała się również w postawienie innych chaczkarów: w Elblągu – Zbigniew T. Szmurło, armenoznawca, artysta plastyk⁵⁸, w Gdańsku – Tadeusz Serocki, poligraf

⁵⁶ M. Dz., *Podarunek od kartuskich Ormian stanął przed kolegiatą. To kamienny chaczkar*, „Express Kaszubski”, 23 września 2022, [on-line:] https://expresskaszubski.pl/pl/14_kultura/41900_podarunek-od-kartuskich-ormian-stanal-przed-kolegiata-to-kamienny-chaczkar.html (dostęp: 27 października 2023).

⁵⁷ J. Mieczkowski, *Chaczkarzy w instrumentarium polityki tożsamości Ormian w Polsce, w: Migranci i mniejszości jako obcy i swoi w przestrzeni polityczno-społecznej*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trościak, Poznań 2019, s. 301, *Mniejszości – Migracje – Wielokulturowość*, V.

⁵⁸ Zbigniew T. Szmurło – publicysta, dziennikarz, 3 września 2023, [on-line:] <https://radio-polonia.net/2023/09/03/zbigniew-t-szmurlo-armenoznawca-publicysta-dziennikarz/> (dostęp: 4 grudnia 2023).

i wydawca⁵⁹. Nietypowa sytuacja miała miejsce w Polanowie, gdzie ormiański monument stanął za sprawą Polaka – Marka Mazika.

VII.

Chaczkary są przede wszystkim znakiem pamięci o wielowiekowej obecności Ormian w granicach Polski (Księżyki, Zabrze), ich zasługach dla przybranej ojczyzny (Kraków, Wrocław, Zamość, Kurów – pamięci polsko-ormiańskiego działacza doby oświecenia księdza Grzegorza Piramowicza, Kartuzy) oraz tragicznego losu – wspólnego z Polakami – podczas drugiej wojny światowej (Kraków, Gliwice, Wrocław), zwłaszcza duchowieństwa ormiańskokatolickiego (Kraków). Upamiętniają ludobójstwo dokonane na Ormianach przez Turków w 1915 roku (Kraków, Elbląg, Gliwice, Łódź, Polanów), kanonizowane ofiary ludobójstwa (Białystok) oraz współczesne tragiczne karty w historii Armenii (Białystok – pamięci ofiar pierwszej wojny o Arcach). Pretekstem dla postawienia chaczkaru mogą być również inne ważne dla historii Armenii i Ormian rocznice i wydarzenia: powstanie alfabetu ormiańskiego (Elbląg), pielgrzymka papieża Jana Pawła II do Armenii w 2001 roku (Warszawa – Świątynia Bożej Opatrzności). Są symbolem polsko-ormiańskiej przyjaźni (Elbląg, Gdańsk, Polanów, Lublin, Zamość, Szczecinek, Zabrze), wyrazem wdzięczności ze strony Armenii za solidarność (Klebark Wielki – dar katolika Armenii za pomoc humanitarną – wyposażenie w sprzęt medyczny jednego ze szpitali w Armenii przez Związek Polskich Kawalerów Maltańskich).

VIII.

Chaczkary świadczą o obecności Ormian na terenie Polski w przeszłości i teraźniejszości⁶⁰. Dla potomków starej emigracji są znakiem pamięci o ich przodkach i tradycji rodzinnej, powodem do dumy z podwójnej polsko-ormiańskiej tożsamości. Chaczkar na grobie Jadwigi Zarugiewiczowej, symbolicznej „matki” Nieznanego Żołnierza, jest świadectwem korzeni kobiety, której syn stracił życie, walcząc w obronie polskiej ojczyzny, a w szerszym ujęciu polsko-ormiańskiej tradycji wspólnej walki o niepodległość⁶¹.

Nowa emigracja odbiera natomiast chaczkary jako symbol opuszczonej ojczyzny, mający często większe znaczenie niż fakt istnienia w regionie, gdzie zamieszkali, parafii ormiańskokatolickiej, z którą wierni Apostolskiego Kościoła

⁵⁹ LPK – Tadeusz Serocki, 22 grudnia 2019, [on-line:] <https://wydawca.com.pl/2019/12/22/lpk-tadeusz-serocki/> (dostęp: 4 grudnia 2023).

⁶⁰ Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci ludobójstwa*, s. 10.

⁶¹ J. Mieczkowski, *Chaczkary*, s. 306.

Ormiańskiego nie czują związku⁶². Pomnik staje się więc dla nich swego rodzaju substytutem świątyni swojego Kościoła⁶³. Materiał chaczkaru – ormiański tuf – jest odbierany jako materialny fragment Armenii⁶⁴. Możliwość posiadania własnego pomnika w przestrzeni publicznej kraju pobytu jest również oznaką równouprawnienia nowej diaspory⁶⁵.

Okoliczności odsłonięcia chaczkaru są zawsze uroczyste i mają charakter religijny. Niezbędnym elementem jest poświęcenie pomnika, przeważnie przy udziale duchowieństwa Kościołów różnych obrządków (katolickiego, ormiańskokatolickiego, apostołskiego ormiańskiego). W wydarzeniu biorą udział przedstawiciele społeczności Ormian, urzędnicy państwowi oraz samorządowi. Często towarzyszą im wydarzenia o charakterze artystycznym (na przykład koncerty).

Chaczkarzy stają się centrum obchodów rocznicowych i okolicznościowych, przede wszystkim pamięci ludobójstwa (24 kwietnia)⁶⁶. Są traktowane jako symbol Armenii przez dyplomatów i polityków ormiańskich, składających kwiaty podczas oficjalnych wizyt w Polsce⁶⁷. Chaczkar na Skwerze Ormiańskim w Warszawie został wręcz postawiony specjalnie na okoliczność przyjazdu do Polski prezydenta Republiki Armenii Serża Sarkisjana. O tym, jak ważna dla historycznej polityki Armenii jest sprawa stawiania chaczkarów poza jej granicami, jako znaków istnienia diaspor ormiańskich w przeszłości lub teraźniejszości, mogą poświadczyć okoliczności postawienia chaczkaru w Gliwicach: sprowadzenie monumentu do Polski nie byłoby możliwe bez zaangażowania się Ministerstwa Obrony Narodowej Armenii⁶⁸. Wzniesienie chaczkaru wiąże się również z aktywizacją ormiańskiej społeczności, zyskującej na mapie Polski miejsca, wokół których może się jednoczyć⁶⁹. Chaczkarzy integrują obie grupy emigracji, które dzielą: odrębna historia, odmienny stosunek do Armenii (dla jednych kraju odległych przodków, a dla drugich świeżo opuszczonej ojczyzny), do starej-nowej

⁶² P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Gdyni*, s. 280.

⁶³ J. Mieczkowski, *Chaczkarzy*, s. 306.

⁶⁴ P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkar ormiański w Elblągu*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2006, 44-45, s. 72; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkarzy*, s. 124; Z. T. Szmurło, *Ormiańskie powidoki transkulturowe w Elblągu*, w: *Migracje i kryzys uchodźczy w Europie – rzeczywistość i wyzwania*, red. E. J. Jaremczuk, Poznań 2017, s. 133, 140-141.

⁶⁵ J. Mieczkowski, *Chaczkarzy*, s. 303.

⁶⁶ P. Nieczuja-Ostrowski, *Armenia i diaspora ormiańska. Współzależności religii i polityki*, w: *Implementacja zasad religijnych w sferze politycznej*, red. R. Michałak, Zielona Góra 2016, s. 50, *Politologia Religii*.

⁶⁷ P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkarzy*, s. 124, 125; Z. T. Szmurło, *Ormiańskie powidoki*, s. 131-142.

⁶⁸ Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 26.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 25; [J. Kopczyński] N. N., *Przy chaczkarze w Polanowie*, „Awedis”, 2018, 35, s. 4.

ojczyzny Polski i jej języka, przynależność do dwu różnych Kościołów – a więc wszystkie elementy decydujące o tożsamości⁷⁰. Przy tych różnicach kamień krzyżowy staje się ogniwem łączącym i niebudzącym kontrowersji.

Chaczkary upamiętniające martyrologię Ormian podczas pierwszej wojny światowej pozwalają wypowiedzieć prawdę o wypadkach 1915 roku, o której uznanie Armenia, wbrew niezmiennemu stanowisku strony tureckiej, walczy wciąż na forum międzynarodowym⁷¹. Są materialnym i symbolicznym dowodem, iż Polska, kraj również ciężko doświadczony w XX wieku, uznaje genocyd narodu ormiańskiego i pragnie oddać cześć ofiarom.

Powstawanie nowych chaczkarów poza granicami Armenii zdaje się nabierać również szczególnego wydźwięku, gdy weźmie się pod uwagę skalę strat zabytków ormiańskich na przestrzeni wielu stuleci oraz uświadomi się, iż proces destrukcji dziedzictwa kulturowego Ormian trwa po dziś dzień. Na ziemiach historycznie zamieszkałych przez Ormian i wchodzących w skład ich państwa, a obecnie pozostających w granicach Turcji i Azerbejdżanu, chaczkary są traktowane jako niewygodny znak ormiańskiej obecności: niszczonej przez celowe zaniedbanie, a nawet są wciąż planowo usuwane. W latach 1998-2005 zniszczono 2700 chaczkarów na zabytkowym cmentarzu w Dżulfie, zakładając ostatecznie na miejscu nekropolii ormiańskiej strzelnicę wojskową, a odpowiedzią rządu Azerbejdżanu na głosy oburzenia opinii międzynarodowej oraz apele UNESCO i Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS) było następujące stwierdzenie: „Ormianie nigdy nie żyli w Nachiczewanie i dlatego nie ma tutaj ormiańskich cmentarzy ani zabytków i nigdy ich tu nie było”⁷².

IX.

Chaczkary wznoszone współcześnie na terenie Polski nie są jednorodne stylistycznie. Pierwszy pomnik, w Krakowie, zaprojektowany przez Jacka Chrzęszczewskiego, krakowskiego architekta i historyka sztuki, udanie sięga do motywów znanych z autentycznej sztuki ormiańskiej na terenie Polski, a dokładnie z katedry ormiańskiej we Lwowie. Forma pomnika ma przypominać prezbiterium (absydę wschodnią) tej świątyni – motyw tak zwanego łańcucha seldżuckiego

⁷⁰ R. Król-Mazur, *Polscy Ormianie, Polacy ormiańskiego pochodzenia, Ormianie w Polsce – czyli o dylematach i problematyce integracji środowisk ormiańskich*, w: *Spis podróżny*, s. 17-24.

⁷¹ G. Kucharczyk, *Pierwsze ludobójstwo i pierwszy negacjonizm – eksterminacja Ormian w Turcji na początku XX wieku*, w: *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, red. nauk. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L. M. Nijkowski, Kraków 2011, s. 115-135.

⁷² A. Bowska, *Kwitnące krzyże Armenii*, s. 68-69; H. L. Petrosyan, *Medieval Armenian Sculpture*, s. 74-75; Ch. Maranci, *The Art of Armenia*, s. 206-207.

został zaczerpnięty z jej filarów podkopułowych, a wieńczący gzyms stalaktytowy pojawia się na gzymsach katedry oraz we wnęcie chrzcielnicy. Inspiracją dla krzyży wotywnych na bokach pomnika są wspomniane krzyże ze ścian katedry ormiańskiej, dwie trójkątne nisze w cokole pomnika stanowią natomiast aluzję do wnęk w ścianach absyd kościołów ormiańskich, przeznaczonych do przechowywania darów eucharystycznych⁷³. Sama forma kwitnącego krzyża (z tak zwanym węzłem mądrości z plecionki) również odwzorowuje krzyże na chaczkarach z katedry lwowskiej. Nawiązując do motywów dekoracyjnych, ornamentów i detali architektonicznych tej świątyni, projektant złożył hołd wielowiekowej obecności Ormian na terenie Polski. Dekoracja jest oszczędna, odmienna od ornamentalnego *horror vacui*, cechującego pomniki ormiańskie. Również materiał – piaskowiec, a nie tuf wulkaniczny – jest specyficzny dla terenu Polski. Tym samym monument krakowski funkcjonuje na granicy dwóch światów: ormiańskiego i polskiego, co jest charakterystyczne również dla Ormian polskich, łączących pamięć o przeszłości z codziennym funkcjonowaniem w ramach zachodniej kultury i cywilizacji. Przy tym monument jest bogaty w symbolikę wpisującą Ormian polskich w szersze ramy historyczne. Odkrycie jej znaczenia jest możliwe dzięki usytuowaniu chaczkaru w taki sposób, aby przesuujące się w ciągu dnia światło słoneczne oświetlało kolejne elementy monumentu, zgodnie z precyzyjnym zamysłem autora. Ormiański zegar słoneczny na południowym boku chaczkaru to znak wielowiekowej, zakorzenionej w starożytności historii Armenii, a kwitnący krzyż symbolizuje w tym kontekście przyjęcie przez nią chrześcijaństwa. Motywy zdobnicze zaczerpnięte z tak zwanego stylu seldżuckiego (gzyms stalaktytowy oraz „łańcuch seldżucki”), rozpowszechnionego w epoce Sułtanatu Rumu, a następnie przeniesionego przez Ormian na Krym⁷⁴, odnoszą się do panowania perskiego oraz najazdów Turków i Mongołów na Armenię w XI-XIII wieku. Skutkiem tych wypadków była emigracja Ormian na Krym, skąd napływali następnie na wschodnie obszary Polski. Krzyżyk wotywny na południowym boku chaczkaru poświęcony jest „braciom w podróży”. Padający na chaczkar cień krzyża z wieżyczki sygnaturki kościoła Świętego Mikołaja obrazuje unię między Ormianami polskimi a Kościołem rzymskokatolickim. Wreszcie drugi krzyżyk wotywny (na boku północnym) poświęcony jest „braciom zmarłym”, ofiarom ludobójstwa oraz rzezi i represji drugiej wojny światowej, podczas której doszło również do zmięzchu lwowskiej archidiecezji ormiańskokatolickiej⁷⁵.

Chaczkarzy, wykonane przez artystów ormiańskich, mają odmienny charakter. Klasyczny kanon budowy chaczkaru (krzyż umieszczony w arkadowej niszy,

⁷³ J. Chrzęszczewski, *Ormianie polscy i ich chaczkar*, s. 12-15.

⁷⁴ R. Quirini-Popławski, *Sztuka kolonii genueńskich*, s. 219-224.

⁷⁵ J. Chrzęszczewski, *Ormianie polscy i ich chaczkar*, s. 20-21; idem, *Wykorzystanie światła słonecznego w ekspozycji symboliki chaczkaru ormiańskiego przy kościele św. Mikołaja w Krakowie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2004, 36/37, s. 46-47.

rozeta, ornamentalne obramienie niszy, gzyms zdobiony dekoracją ornamentálną, także figuralną) prezentują chaczkarzy w Białymstoku, w Szczecinku, na grobie Jadwigi Zarugiewiczowej w Warszawie, w Łodzi, na Skwerze Ormiańskim w Warszawie, w Klębarku Wielkim, we Wrocławiu, Gliwicach (choć tu płyta ma wyłamujące się z kanonu zaokrąglone dolne naroża), Elblągu i Zabrze. Stylistyka tych monumentów jest jednak zróżnicowana, gdyż twórcy sięgają dość swobodnie do wzorców pochodzących z różnych epok stylowych sztuki rzeźbienia chaczkarów na terenie historycznej Armenii i perskiej diaspory. Ich cechą wspólną jest bogata ornamentyka, dająca efekt charakterystycznego *horror vacui*, o motywach i układach niespotykanych w sztuce łacińskiego kręgu kulturowego (skomplikowane, koronkowe wręcz kombinacje plecionki, motywy stylu seldżuckiego – ornament roślinny w formie wici z półpalmetkami i ukazanymi profilowo liśćmi⁷⁶; ośmioramienne gwiazdy w obramieniu). W niektórych przypadkach można mówić o bardziej bezpośrednim nawiązaniu do konkretnych przykładów dawnych kamieni krzyżowych: chaczkar na Skwerze Ormiańskim w Warszawie wykazuje podobieństwo do chaczkaru w Goszawanku, dzieła znanego z imienia rzeźbiarza Poghosa (1291)⁷⁷.

Pomnik w Polanowie wyróżnia się materiałem (czarny granit), uproszczeniem klasycznej kompozycji (pozbawionej wieńczącego gzymsu), ornamentyką ograniczoną do grubej plecionki w obramieniu niszy, a do tego rozbudowaną warstwą symboliczną: niezapominajką – międzynarodowym symbolem ludobójstwa Ormian od 2015 roku⁷⁸, a także przedstawieniem dwóch ważnych dla Ormian świątyń: katedry w Eczmiadzynie oraz kościoła Świętego Znaku (Surb Nyszan) w Achalciche w regionie Samcche-Dżawachetia (Gruzja). Ten drugi budynek, wzniesiony w 1862 roku w miejscu średniowiecznej świątyni, stanowi przedmiot sporu między Gruzinami a Ormianami, wiernymi Kościoła Apostolskiego. Każda ze stron rości sobie prawo własności w stosunku do tego kościoła⁷⁹. Umieszczenie wizerunku „spornej” świątyni jest więc głosem poparcia dla ormiańskich żądań, a równocześnie symbolem trudnych losów skazanej na życie w diasporze nacji.

W kilku przypadkach stelę z niszą zastępuje sam zmonumentalizowany motyw kwitnącego krzyża (Kurów, Warszawa – przy Świątyni Opatrzności Bożej, Lublin, Gdańsk). Wyjątkowe rozwiązanie zastosowano w Kielcach: pomnik tworzą dwa krzyże – ormiański i łaciński – jakby splecione ze sobą w uścisku, co można odczytać jako symbol przyjaźni między dwoma Kościołami (ormiańskim

⁷⁶ R. Quirini-Popłowski, *Sztuka kolonii genueńskich*, s. 217.

⁷⁷ Ch. Maranci, *The Art of Armenia*, s. 145-146.

⁷⁸ *Pamięć o rocznicy Ludobójstwa Ormian*, 24 kwietnia 2020, w: *Wirtualny Świat Polskich Ormian*, [on-line:] <https://dziedzictwo.ormianie.pl/pamiec-o-dzisiejszej-rocznicy/> (dostęp: 3 grudnia 2023).

⁷⁹ E. Chitanavam, N. Chabukiani, B. Mindshvili, *Assessment of the Needs of Religious Organizations in Georgia*, Tbilisi 2014, s. 22-23.

i katolickim). Nietypowy jest również chaczkar w Księżychach. Rzeźbiarz z Armenii sięgnął tutaj po typowo zachodnią strukturę aediculi. Ormiańskim motywem jest tylko kwitnący krzyż, o stosunkowo małej skali wobec nie tylko monumentalnej struktury, lecz również i silnie wyeksponowanego w kompozycji wizerunku króla Kazimierza Wielkiego, którego chaczkar jest równocześnie pomnikiem. Rozbudowaną, wręcz fantastyczną formę ma pomnik w Zamościu. Klasyczna stela chaczkaru została zestawiona z płytą przedstawiającą wizerunek herbowego patrona miasta oraz podobizną ormiańskiej – nieistniejącej już – świątyni lubelskiej; wszystko na cokole imitującym formację skalną.

Interesujący jest chaczkar na Świętym Krzyżu, dzieło polskiej rzeźbiarki – uczennicy kieleckiego Liceum Sztuk Plastycznych. Autorka wykazała się znajomością zasad budowy klasycznego chaczkaru oraz ormiańskich motywów ornamentalnych, choć w tym przypadku stosowanych oszczędnie, z pozostawieniem pustych płaszczyzn. Ciekawym pomysłem okazało się odwzorowanie dwóch przedstawień figuralnych z dekoracji tympanonu zachodniej fasady żamatunu klasztoru w Norawank koło wsi Amaghu (ostatnia tercja XIII wieku): Stworzenie Adama (Bóg Ojciec – Przedwieczny – trzymający w dłoni i błogosławiący głowę pierwszego człowieka, ożywianego przez Ducha Świętego w postaci gołębic), po prawej scena Ukrzyżowania (ze stojącymi po bokach wiszącego na krzyżu Chrystusa Marią i świętym Janem oraz prorokiem Danielem leżącym u stóp krzyża)⁸⁰.

Na koniec warto wspomnieć, że o ile każdy chaczkar jest dziełem niepowtarzalnym, to chaczkar w Zabrzu ma swojego „brata bliźniaka”, znajdującego się w centrum Erywania. Polski chaczkar postawiono 11 października 2022 roku, z inicjatywy Hraczji Bojadżjana, prezesa Ormiańsko-Polskiego Komitetu Społecznego, w celu upamiętnienia dwudziestolecia wizyty papieża Jana Pawła II w Armenii (2001). Monument, poświęcony 16 maja 2023 roku przez arcybiskupa Nathana Hovhannisyana oraz nuncjusza apostolskiego José Avelino Bettencourta, ma przypominać o wielowiekowej przyjaźni narodu polskiego i ormiańskiego⁸¹. Oba chaczkarzy różnią się jednym szczegółem: w Erywaniu, w wieńczącym fryzie, znajduje się wizerunek papieża, podczas gdy w Zabrzu przedstawiono dwie postaci z XIV wieku: króla Kazimierza Wielkiego i biskupa Krikora (Grzegorza), pierwszego ormiańskiego hierarchy Lwowa.

⁸⁰ S. Der Nersessian, *L'Art arménien*, Paris 1965, s. 182-183, fig. 144; J.-P. Mahé, *La création d'Adam à Noravank: Théologie et narrativité*, w: *Apocryphal and Esoteric Sources in the Development of Christianity and Judaism. The Eastern Mediterranean, the Near East, and Beyond*, ed. I. Dorfmann-Lazarev, Leiden-Boston 2021, s. 143-152.

⁸¹ [R. Obrocka] RO, „Polski” chaczkar w Erywaniu, „Awedis”, 2022, 53, s. 2; [J. Kopyński] (Red.), „Polski” chaczkar w Erywaniu, „Awedis”, 2023, 55, s. 9.

Chaczary na terenie współczesnej Polski (w kolejności chronologicznej)

STELE

Kraków

Miejsce: przy kościele pod wezwaniem Świętego Mikołaja przy ulicy Mikołaja Kopernika 9.

Inicjatywa: Ashot Hovakimian, ambasador Republiki Armenii w Polsce, Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne.

Cel: upamiętnienie Ormian polskich i ich zasług dla Rzeczypospolitej, ofiar ludobójstwa – Ormian w Turcji w 1915 roku, ormiańskich i polskich ofiar Ukraińskiej Powstańczej Armii, martyrologii duchowieństwa ormiańskokatolickiego podczas drugiej wojny światowej.

Data poświęcenia: 17 kwietnia 2004 roku.

Poświęcił: kardynał Franciszek Macharski, arcybiskup metropolita krakowski.

Autor: Jacek Chrzęszczewski (projekt), Stanisław Cekiera (wykonanie).

Miejsce wykonania: Polska (Dębnik).

Materiał: piaskowiec.

Opis: Na schodkowym, trójstopniowym, prostopadłościennym cokole, którego dolny stopień jest zamknięty fazowaniem, dwa pozostałe zaś spadzistymi gzymsami, wznosi się płyta opracowana rzeźbiarsko ze wszystkich stron (relief o zróżnicowanej głębokości), zwieńczona gzymsem. Od strony zachodniej, w głębokiej niszy zamkniętej łukiem trójlistnym w ośli grzbiet, mieści się ażurowy kwitnący krzyż z rozetą o zdwojonych płatkach na przecięciu ramion; o koniec słupa zaczepiona jest pętla plecionkowa z charakterystycznymi „łódkami” (tak zwany węzeł mądrości), przechodząca w dwie półpalmety o ażurowych liściach. Nad ramionami belki występują dwa medaliony z ormiańskimi literami: ՅՍ oraz ԹՍ (skrót: Jezus Chrystus). Niszę flankują dwie płyciny wypełnione motywem tak zwanego łańcucha seldżuckiego. Płytę wieńczy gzymś stalaktytowy (mukarnas), złożony z dwóch kondygnacji nisz przyrządowych (dolne na wielobocznych wspornikach). Na najwyższym stopniu cokołu występują dwie skrajne trójkątne wcięte nisze, zamknięte łukami w ośli grzbiet, pomiędzy którymi wykuto wgłębnie napisy w języku ormiańskim i polskim (majuskułą): ORMIANOM. Na bokach pomnika występują analogiczne nisze cokołu, a powyżej, na płycie, krzyże wotywny. W górnej części południowego boku płyty osadzono zegar słoneczny. Od strony zachodniej, w najwyższym stopniu cokołu wykute są dwie płytkie nisze zamknięte łukami w ośli grzbiet, a pomiędzy nimi gmerki ormiańskich rodzin kupieckich ze Lwowa. Na plecach płyty napis (majuskułą):

TEN
CHACZKAR,

CZYLI „KAMIEŃ KRZYŻOWY”
Z ORMIAŃSKIM „KRZYŻEM KWITNĄCYM”,
UPAMIĘTNIA ORMIAN,
KTÓRZY OD XIV WIEKU MIESZKALI W POLSCE
I POŁOŻYLI WIELE ZASŁUG
DLA RZECZYPOSPOLITEJ.
MONUMENT JEST POŚWIĘCONY RÓWNIEŻ:
OFIAROM LUDOBÓJSTWA DOKONANEGO
NA ORMIANACH W TURCJI W 1915 ROKU,
ORMIANOM I POLAKOM ZAMORDOWANYM
PRZEZ UKRAIŃSKICH NACJONALISTÓW Z UPĄ
19-21 IV 1944 W KUTACH NAD CZEREMOSZEM
ORAZ W INNYCH MIEJSCOWOŚCIACH KRESOWYCH,
KSIĘŻOM ORMIAŃSKOKATOLICKIM
ARESZTOWANYM, ZABITYM LUB WYWIEZIONYM NA SYBIR
PRZEZ SOWIECKIE WŁADZE OKUPACYJNE
W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ.

Na środkowym stopniu południowego boku cokołu umieszczony jest napis (majuskułą):

PROJEKT ARCH. JACEK CHRZĄSZCZEWSKI A.D. 2004

analogicznie na północnym boku podpis wykonawcy monumentu:

WYKONAŁ STANISŁAW CEKIERA DĘBNIK.

Bibliografia: J. Chrząszczewski, *Projekt chaczkaru ormiańskiego*, s. 3-10; idem, *Wykorzystanie światła słonecznego*, s. 46-47; idem, *Ormianie polscy i ich chaczkar*; J. Mieczkowski, *Chaczki*, s. 304-305; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczki*, s. 122-124; L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne*, s. 326; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 22-24; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczki...* [w:] *Wirtualny Świat Polskich Ormian. Skarbnica wiedzy o polskich Ormianach*, [on-line:] <https://skarbnica.ormianie.pl/?idw=263> (dostęp: 7 października 2023); A. Terlecki, *List do redakcji*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2020, 102/103, s. 92-93; *Chaczki – ormiański ślad w polskich miastach / Խաչքարերը. Հայկական հետքը Լեհական քաղաքներում*, Polska / Լեհաստան 2023, s. 10-15.

Elbląg

Miejsce: przed kościołem Bożego Miłosierdzia w parafii Świętego Józefa, ulica Józefa Bema 10.

Inicjatywa: Stowarzyszenie Ormian w Polsce, Zbigniew Szmurło, Suren Czachmaczjan.

Cel: upamiętnienie przyjaźni polsko-ormiańskiej, dziewięćdziesiątej rocznicy ludobójstwa Ormian oraz tysiąc sześćsetnej rocznicy powstania ormiańskiego alfabetu.

Data poświęcenia: 30 października 2005 roku.

Poświęcili: biskup Jan Styrna, ordynariusz diecezji elbląskiej, ksiądz Artur Awdalian, katolickoormiański duszpasterz Ormian w Polsce północnej.

Autor: Robert Howsepian.

Miejsce wykonania: Armenia (Erywań).

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na wysokim, prostopadłościennym cokole (stojącym na odrębnym niskim cokole), zwieńczonym spadzistym gzymsem dekorowanym plecionką, wznosi się wysoka, prostokątna płyta jednostronnie opracowana rzeźbiarsko (relief o zróżnicowanej głębokości), zamknięta nieznacznie nadwieszonym i lekko wklęsłym fryzem ujętym w obramienie listwowe. Cokół flankują dwie półkolumnienki o plecionkowych głowicach z wolutami, zwieńczone plintą; pomiędzy nimi występują trzy zamknięte konchami nisze (środkowa wyższa). W płycie wykuta jest płytka wnęka o kształcie wydłużonego w dół czteroliścia, ujęta w profilowane obramienie zdobione motywem drobnej plecionki, u dołu tworzące dużą pętlę. We wnęcie umieszczono kwitnący krzyż, dekorowany motywem wici roślinnej; podobny ornament wypełnia plecy wnęki ujęte w wąskie listwowe obramienie. W pętlę wpisana jest rozeta o motywie gęstej plecionki z elementami roślinnymi. Podobny motyw pokrywa płytę wokół wnęki oraz fryz płyty. Z tyłu chaczkaru napis w języku polskim:

*Pamięci ludobójstwa Ormian w Turcji 1915 roku
i polsko-ormiańskiej przyjaźni
30 października 2005.*

Bibliografia: P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkar ormiański w Elblągu*, s. 72-74; idem, *Chaczary w Polsce*, s. 124-125; idem, *Ormiańscy imigranci na Wybrzeżu Gdańskim*, s. 32; *Ormianie w Polsce. Działalność środowisk ormiańskich w 2005 r.*, Warszawa 2006, s. 30; Z. T. Szmurło, *Krzyże pamięci*; idem, *Znaki pamięci*, s. 24-25; idem, *Ormiańskie powidoki*, s. 133, 141-142; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*; *Chaczary / Խաչքարեր*, s. 16-19.

Gdańsk

Miejsce: Zaulek Ormiański przy kościele pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła na Żabim Kruku.

Inicjatywa: Gagik Parsamian, ksiądz Cezary Annusewicz, proboszcz parafii Świętych Piotra i Pawła, kustosz diecezjalnego sanktuarium Matki Bożej Łaskawej, proboszcz ormiańskokatolickiej parafii personalnej, Tadeusz Serocki; dar Fundacji Rozwoju Zasobów Ludzkich „Piunik” z Armenii.

Cel: upamiętnienie przyjaźni polsko-ormiańskiej.

Data poświęcenia: 7 października 2009 roku.

Poświęcili: archimandryta Serovpé Isakhanyan z Frankfurtu nad Menem (obecnie biskup prymas Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Niemczech), ksiądz Cezary Annusewicz, proboszcz rzymskokatolickiej parafii pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła, proboszcz ormiańskokatolickiej parafii personalnej w Gdańsku.

Autor: Taron Martirosyan.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na prostopadłościennym postumencie dekorowanym pięcioma półkoliście zamkniętymi arkadkami, u góry zaś poziomym pasem plecionki z perełkami wznosi się płyta w formie wysokiego krzyża łacińskiego, ze schodkowym zakończeniem słupa, jednostronnie opracowana rzeźbiarsko (relief o zróżnicowanej głębokości). W płycie wykuta jest płytka wnęka powtarzająca jej krzyżowy kształt, ujęta w profilowane obramienie wypełnione motywem plecionki. We wnęcie, na poziomie przecięcia ramion krzyża mieści się równoramienny kwitnący krzyż, dekorowany plecionką, ujęty w powtarzające jego kształt obramienie ze wstęgi-gałęzi z winnymi gronami oraz stylizowanymi liliami. U dołu wstęga przekształca się w podstawę w formie wysokiego słupa z plecionki, z którego wyrastają dwa uproszczone liście akantu. Nad krzyżem widnieje zlatująca w dół gołębica Ducha Świętego przedstawiona na tle słonecznej glorii. W dole wnęki występuje rozeta dekorowana plecionką. Na cokole, od przodu, zamieszczono inskrypcję w języku ormiańskim, a w analogicznym miejscu na tyle pomnika – tłumaczący ją napis polski:

Wykonany w Armenii kamienny krzyż – chaczkar jest darem ormiańskiej Fundacji Rozwoju Zasobów Ludzkich „Piunik” jako znak wielowiekowej przyjaźni Ormian i Polaków. Erywań – Gdańsk 2009.

Bibliografia: [A. Artwich] (art), *Ormianie w Gdańsku*, s. 1, 10; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczary w Polsce*, s. 125-126; idem, P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Gdyni*, s. 269; idem, *Ormiańscy imigranci na Wybrzeżu Gdańskim*, s. 31; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 25-26; idem, *Krzyże pamięci; Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...; Chaczary / Iwuspułn*, s. 20-22.

Gliwice

Miejsce: przed kościołem pod wezwaniem Trójcy Świętej przy ulicy Mikołowskiej 8.

Inicjatywa i organizacja: ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski, proboszcz ormiańskokatolickiej parafii Polski południowej, Gagik Parsamian, Bogdan Kasprovicz, przewodniczący Rady Parafialnej Parafii Ormiańskokatolickiej Polski Południowej, Anna Olszańska, przewodnicząca Związku Ormian w Polsce. Dar ormiańskiej Fundacji „Sztuka bez granic”.

Cel: upamiętnienie Ormian i Polaków pomordowanych w XX wieku.

Data poświęcenia: 9 lipca 2011 roku.

Poświęcili: arcybiskup Grigoris Buniatian, ordynariusz diecezji Ukrainy Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, ksiądz Cezary Annusewicz, proboszcz ormiańskokatolickiej parafii Polski północnej, ks. Tatewos Geworkian, proboszcz lwowskiej parafii katedralnej Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Prostopadłościenny cokół dekorowany od przodu płaskorzeźbioną arkadą zamkniętą półkoliście o zdwojonych półkolumnach zwieńczonych wspólnymi głowicami, flankowaną liśćmi akantu. Na cokole stoi pionowa, prostokątna płyta o zaokrąglonych dolnych narożnikach, od przodu opracowana rzeźbiarsko (relief o zróżnicowanej głębokości), zamknięta nieco nadwieszonym fryzem w listwowym obramieniu. W płycie wykuta jest płytka wnęka w formie wydłużonego (w dół) wieloliścia; w niej kwitnący krzyż z glorią promienistą na przecięciu ramion, u podstawy ujęty dwoma stylizowanymi liśćmi akantu. Pod krzyżem pole wnęki zajmuje wirująca rozeta. Plecy wnęki wokół krzyża wypełnia drobna plecionka. Płytę wokół wnęki pokrywa dekoracja z motywów wici roślinnej. Zaokrąglone naroża płyty zdobią duże liście akantu. Fryz wypełniony ornamentem z kół utworzonych z motywów plecionki. Na tyle pomnika napis w językach polskim i ormiańskim:

*Pamięci Ormian i Polaków pomordowanych w ubiegłym stuleciu
Միգյալ դարում ևստեսնուկաժ հայերի և քիւրդի հիշատակին.*

Bibliografia: A. Artwich, *W Gliwicach stanął chaczkar*, „Awedis”, 2011, 7, s. 1, 8; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkary w Polsce*, s. 126-127; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 26; idem, *Krzyże pamięci; Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary...; Chaczkary / Խաչքարեր*, s. 24-25.

Klebark Wielki

Miejsce: przy kościele pod wezwaniem Krzyża Świętego i Narodzenia Najświętszej Maryi Panny (Archidiecezjalne Sanktuarium Krzyża Świętego, siedziba Delegatury Warmińskiej Związku Polskich Kawalerów Maltańskich).

Inicjatywa: dar Garegina II, katolikos Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego z Eczmiadzyna; pomnik przekazał Igor Klimko, dyrektor generalny ormiańskiej firmy telekomunikacyjnej ArmenTel (znak towarowy: Beeline), współprzewodniczący Światowego Związku Malarzy Armenii.

Cel: podziękowanie za pomoc humanitarną udzieloną Armenii przez Związek Polskich Kawalerów Maltańskich.

Data poświęcenia: 15 września 2012 roku (w dziesiątą rocznicę intronizacji relikwii Krzyża Świętego, darowaną parafii przez papieża Jana Pawła II).

Poświęcił: arcybiskup senior diecezji warmińskiej Edmund Piszc.

Autorzy: Taron Martytosian, Bagrad Baladekian.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na niskim prostopadłościennym cokole z szarego, plamiastego marmuru wznosi się wysoka płyta – blok kamienny o nieregularnym obrysie, opracowany rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). W dolnych jego narożnikach przedstawione są dwie klęczące, zwrócone do siebie postaci, wznoszące głowy ku umieszczonej wyżej prostokątnej niszy ujętej w schodkowe obramienie, z którego rozwija się obramienie głębiej wykutego pola zamkniętego łukiem trójlistnym w ośli grzbiet. W jego obrębie osadzono kwitnący krzyż wznoszący się nad rozetą umieszczoną na schodkowym postumencie, z której obramienia „wyrastają” dwa mniejsze krzyże łańskie o słupach i ramionach ozdobionych pojedynczymi ciągami punktowych zagłębień. Poniżej dużą rozetę flankują dwie mniejsze. Plecy niszy wypełnia ponadto motyw drobnej plecionki. W trójkątne pola nad łukiem wpisane są rozety połączone z liściastymi motywami. Niszę ujęto w obramienie z motywem plecionki. Całość kompozycji wieńczy wysoki fryz z pięcioma arkadkami o łukach trójlistnych ujętych w ośli grzbiet, z wpisanymi w ich wnętrza kwitnącymi krzyżami z liśćmi akantu u podstawy. Powyżej widać grupę figuralną oraz motywy roślinne (winna latorośl o pomalowanych na czarno gronach). W podstawie chaczkaru wyryto napis:

Bogu chwala, ludziom miłosierdzie, ziemi pokój
Փառք Հասնումն, ողորմութիւնսն մարդկանց, խաղաղութիւնսն երկրի վրաս.

Na tyle chaczkaru zamieszczono podziękowania fundatorowi (Igorowi Klimko) w języku ormiańskim.

Bibliografia: [M. Agopsowicz] (mag.), *Bliźniaczy kamienny krzyż*, „Awedis”, 11, 2012, s. 2; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczgary*, s.127-128; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 26-27; idem, *Krzyże pamięci; Tam, gdzie Ormianie – tam chaczgary...*; *Chaczgary / Խաչքարեր*, s. 26-27.

Wrocław

Miejsce: Skwer Ormiański, u zbiegu ulic Klemensa Janickiego i Dominikańskiej, na terenie należącym do klasztoru Dominikanów.

Inicjatywa i organizacja: Towarzystwo Ormian Polskich, Gagik Parsamian; dar ormiańskiej fundacji Światowego Związku Malarzy Armenii oraz firmy ArmenTel.

Cel: upamiętnienie wielowiekowej obecności Ormian w Polsce i ludobójstwa Ormian w Turcji w 1915 roku oraz Ormian i Polaków na Kresach Wschodnich Polski w XX wieku.

Data poświęcenia: 21 września 2012 roku.

Poświęcili: ksiądz Tadeusz Isakowicz-Zaleski, proboszcz ormiańskokatolickiej parafii południowej, ksiądz Andrzej Bujnowski OP (dominikanin).

Autorzy: Taron Martytosian, Bagrad Baladekian (monument), Halina Krajewska (nawierzchnia wokół pomnika), firma Ararata Koczariana (prace budowlane i osadzenie chaczkaru).

Miejsce wykonania: Armenia.

Opis: Na niskim prostopadłościennym cokole z czerwonego marmuru osadzono nieregularny blok kamienny, opracowany rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości) w kształcie wysokiej płyty zamkniętej nieco nadwieszonym gzymsem. W płycie wykuta jest płytka nisza zamknięta łukiem pełnym, ujęta w uskokowe obramienie. W niszę wpisany jest kwitnący krzyż, dekorowany plecionką, z promienistą glorią w formie tarczki na przecięciu ramion, u dołu flankowany przez dwa stylizowane liście akantu połączone wspólną półkolistą łodygą. Poniżej występuje duża rozeta wypełniona ośmioramienną gwiazdą utworzoną z plecionki, a nad krzyżem – zdecydowanie mniejsza rozeta wirująca. Obramienie niszy zdobi motyw wici roślinnej. Nawierzchnia wokół pomnika położona jest z dwubarwnej kostki brukowej o naprzemiennie półkolistych i prostokątnych bokach. Na boku pomnika, pod ornamentalnym motywem roślinnym, wykuty jest wgłębnie napis (majuskułą):

CHACZKAR
UPAMIĘTNIAJĄCY
WIELOWIEKOWĄ
OBECNOŚĆ ORMIAN
W POLSCE I LUDOBÓJST
WO ORMIAN W TURCJI
ORMIAN I POLAKÓW
NA KRESACH
WSCHODNICH W XX w.

Poniżej sygnatura twórcy.

Bibliografia: P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkary*, s. 128; R. Obrocka, *Chaczkar stanie we Wrocławiu*, „Awedis”, 2012, 11, s. 6; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 27-28; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary...*; *Chaczkary / Խաչքարեր*, s. 28-29.

Warszawa

Miejsce: Skwer Ormiański na Sadybie (róg ulic Okrężnej i Powsińskiej).

Inicjatywa: Ambasada Republiki Armenii w Polsce w związku z planowaną wizytą prezydenta Republiki Armenii Serża Sargsjana; dar Republiki Armenii dla Warszawy.

Data poświęcenia: 25 czerwca 2013 roku.

Poświęcili: rzymskokatolicki biskup pomocniczy warszawski Tadeusz Pikus, ksiądz Dajad Tsaturyan (Dadžad Caturian), duszpasterz Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w Polsce.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na niskim, prostopadłościennym cokole z piaskowca, dekorowanym od przodu wirującą rozetą stoi pionowa prostokątna płyta, opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). Płytę wieńczy profilowany nadwieszony gzyms (w dole partii wklęsły). W niej wykuta jest płytka prostokątna nisza – ujęta w dwie lizeny, od dołu ograniczona cokolem, a od góry zamknięta gzymsem – w którą wpisana jest wnęka w formie wydłużonego czteroliścia o profilowanym obramieniu. Osadzony jest w niej kwitnący krzyż z glorią promienistą na przecięciu ramion, ozdobiony plecionką, flankowany dwiema palmetami utworzonymi z ornamentu plecionkowego. Poza tym plecy wnęki wypełnia drobna plecionka. Pod wnęką występuje duża rozeta z sześciopłatkowym kwiatem utworzona z motywów plecionkowych oraz zgeometryzowanych liści i drobnej plecionki. Plecy niszy, wokół czteroliścia i rozety, pokrywa więc roślinna. Lizeny po bokach niszy wypełnione są plecionką i pionowymi ciągami z ośmioramiennych gwiazd (po dziewięć na każdej stronie). Gzyms ozdobiono ornamentem plecionkowym, w górnej partii umieszczono fryz z motywem przenikających się kół.

Bibliografia: A. Artwich, *Chaczkar ozdoby Skweru Ormiańskiego w Warszawie*, „Awe-dis”, 2013, 15, s. 1, 3; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczgary*, s. 128-129; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczgary...*; *Chaczgary / Խաչքարեր*, s. 30-33.

Łódź

Miejsce: na terenie parafii rzymskokatolickiej pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny Łaskawej przy ulicy Goplańskiej 11/13.

Inicjatywa: Warazdat Torosyan, przewodniczący łódzkiej Rady Parafialnej Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Stowarzyszenie Ormian w Polsce; chaczkar opłacono z datków społeczności Ormian w Łodzi.

Cel: upamiętnienie ofiar ludobójstwa Ormian w 1915 roku.

Data poświęcenia: 10 listopada 2013 rok.

Poświęcił: ksiądz Dajad Tsaturyan (Dadžad Caturian), duszpasterz Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Polsce.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Pomnik ustawiono przy murze kościoła. Na prostopadłościennym cokole z czarnego granitu stoi pionowa prostokątna płyta, zamknięta profilowanym gzymsem nieco nadwieszonym (w dolnej partii sfazowanym), opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). W płycie wykuta jest nisza ujęta w obramienie utworzone z lizen i łuku pełnego. W górnej partii pleców niszy występuje płytka wnęka w kształcie wieloliścia o profilowanym obramieniu. W jej plecach znajduje się kwitnący krzyż, ozdobiony plecionką, otoczony czterema palmetami (plecionka i motywy roślinne) wyrastającymi z ostrych narożników obramienia niszy. Poniżej wnęki widnieje duża rozeta z ośmiopłatkowym kwiatem uformowanym z motywów plecionkowych i roślinnych na tle drobnej plecionki. Wokół rozety, w plecach niszy, występuje podobna plecionka z dodanym motywem liści palmowych. Lizeny obramienia niszy wypełniają ciągi ośmioramiennych gwiazd z ornamentu plecionkowego (po osiem na każdej stronie). Archiwoltę łuku niszy pokryto plecionką. Trójkątne pola nad łukiem wypełniają motywy arabeskowe. Gzysm wieńczący płytę pokrywa ornament plecionkowy – w wyższej partii z motywem przenikających się kół. Po bokach, na murze, widnieją dwie tabliczki z tekstem w języku polskim i ormiańskim (majuskułą):

*CHACZKAR TEN WZNIEŚLI ORMIANIE
ZAMIESZKUJĄCY W WOJEWÓDZTWIE
ŁÓDZKIM, ABY NA WIEKI BRZMIAŁA
MODLITWA ZA DUSZE OFIAR,
MĘCZENNIKÓW, DZIECI ARMENII
ZABITYCH PRZEZ PAŃSTWO TURECKIE
W 1915 ROKU NA TERENIE
OKUPOWANEJ ZACHODNIEJ ARMENII
ZMIŁUJ SIĘ PANIE NAD DUSZAMI OFIAR
LUDOBÓJSTWA ORMIAN. AMEN.*

*ԱՅՍ ԽԱՉՉԱՐԸ ԿԱՆԳՆԵՑՎԵԼ
Է 1915 ԹՎԱԿԱՆԻՆ ԱՐԱՄՏՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՉՈՀԵՐԻ,
ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ, ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԻ
ՀՈԳԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՀԱՎԵՐԺ
ԱՂՈԹՔ ՀՆՉԵՑՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:
ՏԵՐ, ՈՂՈՐՄԻՐ*

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՉՈՂԵՐԻ ՀՈԳԻՆԵՐԻՆ, ԱՄԵՆ

Bibliografia: [N. Staffa] (ns), *W Łodzi stanął ormiański krzyż*, s. 1; P. Nieczuja-Ostrowski, *Chaczkary*, s. 129-130; Z. T. Szmurło, *Znaki pamięci*, s. 28; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary...*; *Chaczkary / Իրադրություն*, s. 38-41.

Warszawa

Miejsce: grób Jadwigi z Bohosiewiczów Zarugiewiczowej (1879-1968), symbolicznej Matki Nieznanego Żołnierza, Cmentarz Wojskowy na Powązkach, kwatery wojenna żołnierzy Wojska Polskiego z 1920 roku.

Inicjatywa: Maciej Bohosiewicz z Armenian Foundation (Warszawa); Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa.

Data poświęcenia: 30 maja 2016 roku, podczas ponownego pochówku prochów Jadwigi Zarugiewiczowej, przeniesionych z cmentarza parafialnego w Suwałkach.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Pionowa, prostokątna płyta na cokole z piaskowca została ustawiona jako stela nagrobka, opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). W płycie wykuta jest nisza ujęta w lizeny, zamknięta nadwieszonym łukiem podkowiastym wykutym w nieco wysuniętym przed lico płyty optycznym nadprożu. Płytę wieńczy dekoracyjny fryz ujęty w listwowe obramienie. W niszy umieszczony jest kwitnący krzyż, z którego słupa wyrastają pędy winnej latorośli: u podstawy krzyża przechodzącej w dwie półpalmety, u góry łączące się z plecionką wypełniającą archiwoltę łuku niszy. Poniżej krzyża występuje duża rozeta wypełniona plecionką, ujęta w liście. Lizeny obramienia niszy dekorowane są wicią roślinną tworzącą motywy sercowate. W nadprożu, na osi lizen, znajdują się dwie małe nisze zamknięte, wypełnione wirującymi rozetami zwieńczonymi parami palmet w antytetycznym układzie. Powyżej wspomnianych łuków nadproże ozdobione jest drobną plecionką oraz motywami roślinnymi. Na wieńczącym fryzie zwraca uwagę dekoracja figuralna: pod pięcioma arkadami o łukach utworzonych z ornamentu plecionkowego umieszczono postacie tworzące scenę Wniebowstąpienia – w środkowej najokazalszej arkadzie Chrystus z dwoma orłami u stóp oraz klęczący z wzniesionymi rękami apostołowie.

Bibliografia: B. Kost, *Pożegnanie lwowskiej Matki*, „Kurier Galicyjski”, 2016, 11 (255), [on-line:] <https://kuriergalicyjski.com/pozegnanie-lwowskiej-matki/> (dostęp: 15 grudnia 2023); *Uroczysty pogrzeb Jadwigi Zarugiewicz – „Matki Nieznanego Żołnierza” – w Warszawie*, [on-line:] <https://fundacjaormianska.pl/ormianie/zarugiewicz/uroczysty->

pogrzeb-jadwigi-zarugiewicz-matki-nieznanego-o-nierza-w-warszawie/ (dostęp: 25 września 2024); *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*; *Chaczary / Իրաքսպոլիք*, s. 34-35.

Polanów

Miejsce: przy pustelni franciszkańskiej na Świętej Górze Polanowskiej.

Inicjatywa: Marek Mazik; fundował Grigor Aslanian.

Cel: upamiętnienie ofiar ludobójstwa, symbol przyjaźni polsko-ormiańskiej.

Data poświęcenia: 4 czerwca 2016 roku.

Poświęcił: ksiądz Dajad Tsaturyan (Dadžad Caturian), duszpasterz Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Polsce.

Autor: Grigor Aslanian, we współpracy z synem, artystą rzeźbiarzem Rafaelem.

Miejsce wykonania: Polska.

Materiał: czarny granit.

Opis: Chaczkar stanowi część pomnika. Na dwustopniowym, prostopadłościennym cokole (z napisem ormiańskim na dolnym stopniu oraz złożoną wirującą rozetą na górnym) stoi pionowa prostokątna płyta opracowana rzeźbiarsko (relief wypukły) z jednej strony jako dwubarwna – złożona z czarnych elementów polerowanych (symbole i ornamenty) i partii szarych (tło) opracowanych dłutem. Większą część płyty zajmuje arkada zamknięta łukiem pełnym, dekorowana plecionką w dużej skali, stanowiąca obramienie bardzo płytkiej niszy. W niej został usytuowany kwitnący krzyż unoszący się nad dwoma zespolonymi półpalmetami, powyżej których występują dwa małe krzyże łacińskie. Przy krańcach ramion dużego krzyża znajdują się litery ormiańskie: Ս i Չ. Poniżej krzyża widnieje duża rozeta ujęta w koliste obramienie, otaczające pięciolistny kwiat niezapominajki (motyw ceramiczny), międzynarodowy symbol genocydu Ormian. Na obramieniu umieszczono napis złożonymi literami:

1915 – 2016 101 – GENOCIDE.

Nad łukiem arkady jest widoczne grawerowane przedstawienie góry Ararat i dwóch ormiańskich kompleksów świątynnych, z wypisanymi obok złożonymi literami ich nazwami (majuskułą): katedra w Eczmiadzynie

ԷՉՄԻԱԾԻՆ

oraz kościół Świętego Znak w Achalciche w regionie Samcche-Dżawachetia

ՉՄՎՄԻՆ

Chaczkar ustawiono na nawierzchni brukowanej kostką granitową, na tle glazu z tablicą z tekstem w dwu językach, ormiańskim i polskim (majuskułą):

*CHACZKAR ORMIAŃSKI
ORMIAŃSKI KAMIEŃ KRZYŻOWY POSTAWIONY KU CZCI*

*KANONIZOWANYCH OFIAR LUDOBÓJSTWA, DOKONANEGO
W 1915 r. NA TERENIE IMPERIUM OSMAŃSKIEGO, PODCZAS
KTÓREGO ZAMORDOWANO 1,5 MILIONA ORMIAN.*

Bibliografia: M. Mazik, *Polski Ararat pod Polanowem*, „Awedis”, 2016, 27, s. 3; J. Mieczkowski, *Chaczary*, s. 305; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*; *Chaczary / Խաչքարեր*, s. 42-43.

Lublin

Miejsce: plac Jana Kochanowskiego, przed kościołem pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny Zwycięskiej.

Inicjatywa: dar Edgara Ghazaryana, ambasadora Armenii w Polsce, dla miasta Lublin w podwójną rocznicę: siedemsetlecia nadania praw miejskich Lublinowi oraz sześćset pięćdziesięciolecia osadnictwa ormiańskiego w Polsce.

Cel: upamiętnienie przyjaźni ormiańsko-polskiej.

Data poświęcenia: 14 sierpnia 2017 roku.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na niskim, prostopadłościennym cokole osadzono płytę w formie nieregularnej, asymetrycznej, w sylwecie wyciętej po formie krzyża i motywów zdobniczych, opracowaną z jednej strony rzeźbiarsko (relief o zróżnicowanej głębokości). Dominującą formą kompozycji jest wnęka w kształcie krzyża łacińskiego, w którą wpisany jest kwitnący krzyż dekorowany motywem stylizowanej wici roślinnej, z małą rozetką wirującą na przecięciu ramion i glorią promienistą w jego tle. Poniżej występuje rozeta wypełniona wielopłatkowym kwiatem. Krzyż jest ujęty w fantazyjne, asymetryczne obramienie z motywów roślinnych – liście palmy, owoce granatu, dwie rozety (w tym jedna z ornamentu plecionkowego); ponadto tło dla krzyża z drobnej plecionki. Na cokole, z przodu, napis (majuskułą):

*CHACZKAR. KRZYŻ KAMIENNY
ORMIAŃSKO – POLSKIEJ PRZYJAŹNI.
DAR AMBASADORA ARMENII W POLSCE
EDGARA GHAZARYANA DLA UCZCZENIA
700-LECIA ZAŁOŻENIA MIASTA LUBLIN
14 SIERPIEŃ 2017 R.*

Bibliografia: A. Jurkowski, *Ormiański dar dla Lublina. Chaczkar stanął na pl. Kochanowskiego*, „Kurier Lubelski”, 14 sierpnia 2017, [on-line:] <https://kurierlubelski.pl/ormianski-dar-dla-lublina-chaczkar-stanal-na-pl-kochanowskiego-zdjecia-i-wideo/ar/12363240> (dostęp: 16 listopada 2023); J. Mieczkowski, *Chaczary*, s. 306; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*; *Chaczary / Խաչքարեր*, s. 48-49.

Księżyki

Miejsce: Księżyki, gmina Strachówka koło Wołomina.

Inicjatywa: Ashot i Gaina Arakelyanowie.

Cel: W sześćset pięćdziesiątą rocznicę nadania Ormianom przez króla Kazimierza Wielkiego pierwszego przywileju w Polsce (utworzenia diecezji Kościoła ormiańskiego w Królestwie Polskim).

Data odsłonięcia: 19 listopada 2017 roku.

Autor: Eduard Mowsisyan.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: ormiański biały trawertyn z żółtymi uwarstwieniami.

Opis: Na trójstopniowej podstawie ustawiony jest wysoki, prostopadłościenny cokół, na którym wznosi się wysoka płyta połączona z elementami architektonicznymi w formę edykuły. Narożniki płyty flankują pary półkolumn o kapitelach nawiązujących do jońskich, stojące na wysokich, płycinowych postumentach. W płycie wykuta jest płytka nisza z wypukłymi reliefami, zamknięta półkolistym łukiem o profilowanej archiwolcie, która wspiera się na impostach kolumn. W dolnej partii niszy występuje kwitnący krzyż wsparty na dwóch półpalmetach, poniżej wirująca rozeta. Powyżej krzyża został umieszczony popiersiowy wizerunek króla Kazimierza Wielkiego. Na cokole, z przodu, napis (majuskułą):

ORMIANIE
KRÓLOWI POLSKI
KAZIMIERZOWI WIELKIEMU
1367 – 2017.

Bibliografia: J. Cz. (oprac.), *Odsłonięcie pomnika Króla Kazimierza III Wielkiego w Strachówce*, „Kurier. Bezpłatny Tygodnik Regionalny”, 28 listopada 2017, [on-line:] <http://www.kurier-w.pl/odsloniecie-pomnika-krola-kazimierza-iii-wielkiego-strachowce/> (dostęp: 12 listopada 2023); J. Mieczkowski, *Chaczkary w instrumentarium polityki tożsamości Ormian w Polsce* [w:] *Migranci i mniejszości jako obcy i swoi w przestrzeni polityczno-społecznej*, s. 305; K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 40; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary...*

Zamość

Miejsce: przy ulicy Waleriana Łukasińskiego.

Inicjatywa: Edgar Ghazaryan, ambasador Republiki Armenii w Polsce; ufundował Arsen Ovsepyan, prezes Fundacji Polsko-Ormiańskiej z Warszawy.

Cel: upamiętnienie ormiańskich mieszkańców Zamościa oraz symbol przyjaźni ormiańsko-polskiej.

Data poświęcenia: 16 września 2018 roku.

Autor: Varazdat Hambarzumyan.

Miejsce wykonania: Armenia, Erywań.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na niskim cokole imitującym formację skalną wznoszą się pionowe „skality”, ujmujące dwie pionowe prostokątne płyty, opracowane rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). Płyta wyższa po lewej stronie to właściwy chaczkar z niszą na krzyż, zwieńczony lekko nadwieszonym fryzem. Nisza prostokątna, ujęta w lizeny, w zamknięciu wypełniona jest łukiem pełnym z trójlistnym maswerkiem – pola między nim a łukiem zdobi ornament roślinny. Pod łukiem mieści się kwitnący krzyż ujęty po bokach wyrastającymi z jego podstawy półpalmetami. Lizeny dekoruje ornament plecionkowy. W wieńczącym fryzie występuje czteroosiowe arkadowanie, w które wpisane są kwitnące krzyże z wyrastającymi z ich podstaw palmetami. Przed chaczkarzem stoi pełnoplastyczny model świątyni – zburzonego na początku XIX wieku kościoła ormiańskiego w Zamościu. Druga płyta, niższa, ma niszę o półkolistym zamknięciu, z herbem Zamościa: pełną postacią świętego Tomasza ujętą frontalnie, z włócznią, księgą oraz tarczą z herbem Jelita. Obramienie niszy tworzy wić roślinna wyrastająca ze „skalistych” cokołów. Na cokole pomnika, z przodu, widnieje napis w dwóch językach, ormiańskim i polskim:

*Chaczkar przyjaźni pomiędzy
narodami ormiańskim i polskim*

*Հայ և լիւ ժողովուրդների
Բարեկամության խաչքար.*

Na skale ramującej płytę z herbem Zamościa została umieszczona prostokątna, metalowa tablica z tekstem (majuskułą) w trzech językach – ormiańskim, polskim, angielskim:

CHACZKAR PRZYJAŹNI POLSKO-ORMIAŃSKIEJ ZOSTAŁ WZNIESIONY W MIEJSCU ZBURZONEGO W 1812 ROKU ORMIAŃSKIEGO KOŚCIOŁA APOSTOLSKIEGO. CHACZKAR AUTORSTWA WARAZDATA HAMBARDZUMIANA ZOSTAŁ UFUNDOWANY PRZEZ ORMIAŃSKIEGO FILANTROPA ARSENA OVSEPYANA MIESZKAJĄCEGO W POLSCE W SETNĄ ROCZNICĘ UZYSKANIA NIEPODLEGŁOŚCI PIERWSZEJ REPUBLIKI ARMENII ORAZ ODZYSKANIA NIEPODLEGŁOŚCI PRZEZ RZECZPOSPOLITĄ POLSKĄ

*ԼԵՀՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ԽԱՉՔԱՐԸ
ԿԱՆԳՆԵՑՎԵԼ Է ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԳՏԵՎԵԼՈՒ ՎԱՅՐՈՒՄ, ՈՐԸ ՈՉՆՉԱՑՎԵԼ Է 1812 ԹՎԱԿԱՆԻՆ:
ՎԱՐԱԶԴԱՏ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆԻ ՀԵՂԻՆԱԿԱՍԾ ԽԱՉՔԱՐԸ
ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐԵԼ Է ԼԵՀԱՍՏԱՆՈՒՄ ԲՆԱԿՎՈՂ
ՀԱՅ ԲԱՐԵՐԱՐ ԱՐՍԵՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ*

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
 և ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
 ՎԵՐԱԿԱՆԳԵՄԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ԿԱՊԱԿՏՈՒԹՅԱՄԲ.

Bibliografia: T. Madej, *Odslonięto pomnik*; [J. Kopczyński] (Red.), *Nowe chaczary*, s. 1-2; J. Mieczkowski, *Chaczary*, s. 305-306; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*; *Chaczary /Խաչքարեր*, s. 44-47.

Warszawa

Miejsce: przy Świątyni Opatrzności Bożej, Wilanów, u zbiegu ulicy Księdza Prymasa Augusta Hlonda i alei Rzeczypospolitej.

Inicjatywa: Edgar Ghazaryan, ambasador Armenii w Polsce; arcybiskup Raphael Minassian, ordynariusz Europy Wschodniej dla Ormian katolików.

Cel: upamiętnienie świętego Jana Pawła II i jego pielgrzymki do Armenii w 2001 roku (odsłonięty w roku czterdziestolecia początku pontyfikatu papieża), stulecia niepodległości I Republiki Armenii i Rzeczypospolitej Polskiej.

Data poświęcenia: 22 września 2018 roku.

Poświęcili: arcybiskup Raphaël Minassian, ordynariusz Europy Wschodniej dla Ormian katolików (obecnie: Raphaël Bedros XXI, katolikos Ormiańskiego Kościoła Katolickiego), kardynał Kazimierz Nycz, arcybiskup metropolita warszawski.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na dwustopniowym, prostopadłościennym cokole, z górnym stopniem dekorowanym od przodu ornamentem plecionkowym i wicią roślinną, wznosi się kwitnący krzyż opracowany rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości), ozdobiony ornamentem plecionkowym. Poniżej belki jest on ujęty dwójgiem spływów przypominających woluty, pokrytych ornamentem roślinnym – wicę roślinna i półpalmety.

Obok pomnika została umieszczona metalowa tabliczka osadzona na słupku, z napisem (majuskułą):

CHACZKAR
 ORMIAŃSKI KAMIENNY KRZYŻ
 W HOŁDZIE
 ŚW. JANOWI PAWŁOWI II
 WYBITNEMU SYNOWI POLSKIEJ ZIEMI
 WIELKIEMU PRZYJACIELOWI ORMIAN
 J.E. EDGAR GHAZARYAN
 AMBASADOR ARMENII W POLSCE
 I
 J.E. KS. ARCYBISKUP RAPHAEL MINASSIAN
 ORDYNARIUSZ EUROPY WSCHODNIEJ

DLA ORMIAN KATOLIKÓW
WARSZAWA A.D. 2018.

Bibliografia: [J. Kopczyński] (Red.) *Nowe chaczkary*, s. 1-2; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary; Chaczkary / Իրսլապոսիք*, s. 33-35.

Kurów

Miejsce: przed kościołem pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny i Świętego Michała Archanioła, przy ulicy Lubelskiej 6.

Inicjatywa: Edgar Ghazaryan, ambasador Republiki Armenii w Polsce; wkład finansowy: arcybiskup Raphaël Minassian, ordynariusz Europy Wschodniej dla Ormian katolików (obecnie: Raphaël Bedros XXI, katolikos Ormiańskiego Kościoła Katolickiego).

Cel: upamiętnienie polsko-ormiańskiego działacza doby oświecenia księdza Grzegorza Piramowicza (1735-1801).

Data poświęcenia: 23 września 2018 roku.

Poświęcił: arcybiskup Raphaël Minassian, ordynariusz Europy Wschodniej dla Ormian katolików (obecnie: Raphaël Bedros XXI, katolikos Ormiańskiego Kościoła Katolickiego).

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na dwustopniowym, prostopadłościennym cokole stoi kwitnący krzyż opracowany rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości), ozdobiony ornamentem roślinnym. Na skrzyżowaniu ramion krzyża występuje wypukła rozeta wielolistna, a pod krzyżem duża rozeta dekorowana ornamentem plecionkowym, wsparta na dwóch półpalcach. Poniżej belki krzyż jest ujęty w dwa wolutowe spływy utworzone z liści akantu.

Bibliografia: [J. Kopczyński] (Red.), *Nowe chaczkary*, s. 1-2; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary...; Chaczkary / Իրսլապոսիք*, s. 50-51.

Szczecinek

Miejsce: przy kościele pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny, ulica 3 Maja 1A.

Inicjatywa: fundacja lokalnej społeczności Ormian; zbiórkę przeprowadził Jurik Churszudian, prezes miejscowego Stowarzyszenia Kultury Ormiańskiej.

Cel: znak przyjaźni polsko-ormiańskiej i gest wobec miasta, w którym Ormianie znaleźli nowy dom.

Data poświęcenia: 5 października 2018 roku.

Poświęcili: ksiądz Nerses Harutiunian, duszpasterz Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Polsce, ksiądz Jacek Lewiński, proboszcz parafii Mariackiej.

Autor: Hovik Minasyan.

Miejsce wykonania: Armenia.

Opis: Na niskim, prostopadłościennym cokole o gzymsie opracowanym „na dzioko” jako ćwierć wałka stoi pionowa prostokątna płyta z wieńczącym ją nieco nadwieszonym fryzem (w obramieniu listwowym), opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). W płycie wykuta jest prostokątna nisza z wpisana w jej plecy drugą niszą, zamkniętą półkoliście, mieszczącą kwitnący krzyż, z którego podstawy wyrastają dwie półpalmety. Poniżej krzyża występuje duża rozeta z motywem wirującego kwiatu, otoczonego ornamentem plecionkowym. Obramienia obu nisz są dekorowane motywami plecionki. W trójkątnych polach nad łukiem wewnętrznej niszy występuje ornament w formie łuski. Na fryzie została umieszczona dekoracja utworzona z ornamentu plecionkowego. Na ścianie cokołu, z przodu, widnieje napis w języku polskim i ormiańskim (majuskułą):

W IMIĘ ODWIECZNEJ PRZYJAŹNI
ORMIAŃSKO – POLSKIEJ

ՀԱՅ-ԼԵՀԱԿԱՆ ՀԱՎԵՐԺ
ԲԱՐԵԿԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ.

Bibliografia: [J. Koczyński] (Red.), *Odsłonięcie chaczkarów*, „Awedis”, 2018, 37, s. 11; *Nazwiska Ormian polskich i pomorskie chaczgary* (wywiad dr. Andrzeja Glińskiego z dr. Łukaszem Trzeciakiem), „Awedis”, 2021, 47, s. 10-11; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczgary...*; *Chaczgary / Խաչքարեր*, s. 52-53.

Kielce

Miejsce: przy Zespole Państwowych Szkół Plastycznych imienia Józefa Szermentowskiego, ulica Radiowa 3.

Inicjatywa: dar autora, Varazdata Hambarzumyana, dla szkoły, której był gościem i na której terenie prowadził warsztaty rzeźbiarskie w ramach jej współpracy z Państwową Szkołą Sztuk Plastycznych imienia Panosa Terlemezjana w Erywaniu.

Data poświęcenia: 16 października 2018 roku.

Autor: Varazdat Hambarzumyan.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na dwustopniowym, prostopadłościennym cokole wznosi się kompozycja rzeźbiarska o rozbudowanej sylwecie, opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości), złożona z dwóch krzyży. Jej osią jest większy kwitnący krzyż, z rozetą wirującą na przecięciu ramion i glogrią promienistą w tle. Z jego podstawy wyrastają półpalmety. Po prawej stoi krzyż łańcusi, o trójlistnie zakończonych ramionach, z których górne zasłania

część ramienia krzyża ormiańskiego. Słup drugiego krzyża „owija” płomienisty motyw wyprowadzony z półpalmety.

Bibliografia: P. Grzesik, *Ormiańskie ślady w Kielcach*, „Świętokrzyskie”, 2019, 23 (27), s. 40; [J. Kopczyński] (Red.), *Odślonięcie chaczkarów*, „Awedis”, 2018, 37, s. 11; B. Kłusek, *W Kielcach i na Świętym Krzyżu modlono się przy chaczkarze*, 2 stycznia 2020, [online:] <https://radiokielce.pl/456487/post-99172/> (dostęp: 23 września 2024); *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczkary...*; *Chaczkarzy / Խաչքարայր*, s. 54-55.

Święty Krzyż

Miejsce: na górze Święty Krzyż, przed bazyliką i sanktuarium relikwii Drzewa Krzyża Świętego.

Inicjatywa: w związku z zakończeniem i podsumowaniem Roku Kultury Ormiańskiej w Zespole Państwowych Szkół Plastycznych imienia Józefa Szermentowskiego w Kielcach; kamień, z którego wykonano chaczkar, ufundował profesor Stanisław Adamczyk.

Data poświęcenia: 4 listopada 2018 roku.

Autor: Beata Jurek, uczennica klasy dyplomowej Zespołu Państwowych Szkół Plastycznych imienia Józefa Szermentowskiego w Kielcach, pod kierunkiem profesorów: Anny Dulny-Perlińskiej i Remigiusza Sennika.

Miejsce wykonania: Polska.

Materiał: wapień janikowski.

Opis: Na prostopadłościennym cokole o profilowanej górnej krawędzi wznosi się pionowa, prostokątna płyta opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości), zwieńczona prostopadłościennym gzymsem. W płycie wykuta jest nisza zamknięta półkoliście, w nadwieszonym obramieniu (na łukach odcinkowych), podzielona na dwa pola poziomą listwą. W polu górnym osadzony jest kwitnący krzyż, w polu dolnym – rozeta z kwiatem uformowanym z plecionki. Obramienie niszy wypełnione jest motywami stylizowanej winnej latorośli oraz ptaków (u podstawy). W trójkątach nad łukiem niszy występują motywy arabeskowe. Górną partię płyty wypełnia stosunkowo wysoki fryz płycinowy, w którym mieści się figuralna dekoracja rzeźbiarska, naśladująca dekorację tympanonu zachodniej fasady żamatunu kościoła Świętego Jana Chrzciciela w Norawank koło wsi Amaghu (schyłek XIII wieku): w centrum Stworzenie Adama, po lewej Ukrzyżowanie, po prawej stojąca postać i lejący aniołowie. Na gzymsie jest widoczny napis w języku ormiańskim i data: ՄԺՂ 2018. Na cokole, z przodu, napis:

CHACZKAR WYKONANY
W ROKU KULTURY ORMIAŃSKIEJ
2017/2018
W ZESPOLE PAŃSTWOWYCH SZKÓŁ PLASTYCZNYCH
W KIELCACH.

Bibliografia: [J. Kopczyński] (Red.), *Odsłonięcie chaczkarów*, s. 11; P. Grzesik, *Ormiańskie ślady*, s. 40; B. Klusek, *W Kielcach; Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*; *Chaczary / Ігууспуіп*, s. 56-57.

Białystok

Miejsce: obok cerkwi prawosławnej pod wezwaniem Świętego Jerzego przy ulicy Kazimierza Pułaskiego 36.

Inicjatywa: rodzina Oksena Sahakjana oraz społeczność ormiańska należąca do prawosławnej parafii Świętego Jerzego w Białymstoku.

Cel: ku pamięci ofiar ludobójstwa w 1915 roku oraz wojny w Arcachu w 2020 roku.

Data poświęcenia: 19 września 2021 roku.

Poświęcili: ksiądz Taron Ghulikian, duszpasterz Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Polsce; podobnego aktu kilka miesięcy wcześniej dokonał arcybiskup białostocko-gdański Kościoła prawosławnego w Polsce Jakub Kostiućzuk.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na prostopadłościennym cokole o wklęsłe sfazowanych górnych krawędziach wznosi się prostokątna płyta opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). W niej umiejscowiona została płytka nisza ujęta w lizeny, zamknięta łukiem nadwieszonym. Płytę wieńczy nieco nadwieszony i lekko wklęsły fryz ujęty w obramienie listwowe. W niszy mieści się kwitnący krzyż dekorowany motywem plecionkowym, z którego, na skrzyżowaniu ramion, wyprowadzony jest znacznie mniejszy krzyż łaciński. Z podstawy i ramion dużego krzyża wyrastają stylizowane motywy winnej latorośli, a wśród nich, po bokach – dwa mniejsze krzyże kwitnące. U dołu płyty występuje duża kolista rozeta pokryta ornamentem plecionkowym – w centrum kompozycji wielopłatkowy kwiat. Lizeny ozdobione są ornamentem plecionkowym. Pola nadproża łuku wypełniają symetryczne motywy arabeskowe. We fryzie występują trzy płytkie nisze w profilowanych obramieniach: środkowa ujęta w obramienie zamknięte łukiem trójlistnym o podkowiastym zamknięciu mieści w sobie postać Marii z Dzieciątkiem; w pozostałych niszach, zamkniętych półkoliście znalazły swe miejsce przedstawienia adorujących Madonnę aniołów. W przestrzeniach między niszami występują symetryczne motywy stylizowanej wici roślinnej. Na cokole, z przodu, został zamieszczony napis w języku ormiańskim. Przed pomnikiem są widoczne dwie tabliczki metalowe z napisami w języku polskim. Tabliczka po lewej stronie:

*ORMIAŃSCY CHRZEŚCIJANIE
WIERZA, ŻE KRZYŻ, Z KTÓREGO*

ZDJĘTO CHRYSYTA, WYPUŚCIŁ
PĘDY I POKRYŁ SIĘ LIŚĆMI,
WSZYSCY, KTÓRZY WIERZĄ
W ZMARTWYCHWSTANIE,
WIERZĄ, ŻE PRZYSZŁO ONO
PRZEZ KRZYŻ. NIECH NARÓD,
KTÓRY GO CZCI, BĘDZIE
BŁOGOSŁAWIONY PRZEZ
ZMARTWYCHWSTAŁEGO.

Tabliczka po prawej stronie:

PAMIĘCI OFIAR
LUDOBÓJSTWA ORMIAN
ORAZ POLEGŁYCH
W BITWIE O ARCACH
ODDANYM SYNO-
M
NARODU
ORMIAŃSKIEGO.

Bibliografia: [J. Kopczyński] (Red.), *Chaczkar stanął w Białymstoku*, „Awedis”, 48, październik 2021, s. 2; *Ku czci św. Jerzego w Białymstoku*, ORTHODOX, 8 maja 2021, [online:] <http://orthodox.bialystok.pl/ku-czci-sw-jerzego-w-bialymstoku/> (dostęp: 5 grudnia 2023); *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczki...*; *Chaczki / Խաչքարեր*, s. 58-59.

Kartuzy

Miejsce: przy kościele Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

Inicjatywa: społeczność Ormian mieszkających w Kartuzach, zapaśnicy i trenerzy z klubu GKS „Cartusia”.

Cel: zaakcentowanie obecności Ormian na Kaszubach.

Data poświęcenia: 18 września 2022 roku.

Poświęcił: ksiądz Taron Ghulikian, duszpasterz Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego w Polsce.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na prostopadłościennym cokole stoi pionowa prostokątna płyta, opracowana rzeźbiarsko z jednej strony (relief o zróżnicowanej głębokości). Posiada ona własny niski cokół z poziomymi gałęziami palmowymi rozdzielonymi pośrodku motywem owocu granatu. Płytę wieńczy nieco nadwieszony, lekko wklęsły fryz w listwowym obramieniu. W płycie została wykuta płytka nisza zamknięta półkoliście, ujęta w dwie lizeny, w niej umieszczono kwitnący krzyż dekorowany ornamentem plecionkowym na tle glorii z tegoż ornamentu, przekształcającego się w formy roślinne. Z podstawy krzyża wyrastają pędy wici roślinnej z kiściami winogron i owocami granatu. Poniżej

występuje rozeta z wieloboczną gwiazdą uformowaną z ornamentu plecionkowego w profilowanym obramieniu z ornamentem ząbkowym, otoczona drobną plecionką oraz (u dołu) stylizowanymi liśćmi. Lizeny wypełnione są ornamentem z plecionki przekształcającej się w ornament roślinny. Fryz jest ozdobiony reliefem: w centrum półkolista nisza wypełniona motywami ornamentalnymi (plecionką i wicią roślinną) tworzącymi palmetę, w obramieniu z drobnej plecionki. Pozostałe partie fryzu pokrywają motywy plecionkowe tworzące figury geometryczne (koła). Na podstawie, na ścianie frontowej, napis w języku polskim i ormiańskim:

*CHACZKAR ORMIAŃSKI
PANIE JEZU CHRYSSTE NIECH
TWÓJ ŚWIĘTY KRZYŻ NAS OCHRONI.*

Bibliografia: L. Puzdrowska, *Chaczkar – dar od przyjaciół z Armenii stanął przy kartuskiej kolegiacie*, 23 września 2022, [on-line:] <https://kartuzy.naszemiasto.pl/chaczkar-dar-od-przyjaciol-z-armenii-stanal-przy-kartuskiej/ar/c2-9009539>, (dostęp: 26 września 2024); M. Dz., *Podarunek od kartuskich Ormian; Chaczgary / Իւսշքալիք*, s. 60-61.

Zabrze

Miejsce: na skwerze przy ulicy Brysza.

Inicjatywa: Hraczja Bojadżjan, konsul honorowy Republiki Armenii, prezes Ormiańsko-Polskiego Komitetu Społecznego.

Cel: upamiętnienie utworzenia biskupstwa ormiańskiego we Lwowie za sprawą króla Kazimierza Wielkiego i katolika siskiego Mesropa (1364, 1367) oraz osadzenie na nim biskupa Krikora (Grzegorza).

Data poświęcenia: 26 czerwca 2023 roku.

Poświęcili: biskup Markos Howhannisjan, prymas Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w Polsce, biskup Sławomir Oder, ordynariusz diecezji gliwickiej Kościoła rzymskokatolickiego.

Miejsce wykonania: Armenia

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Na dwustopniowym, prostopadłościennym cokole (dolny niższy – z granitu; górny zamknięty gzymsem o profilu w formie ćwierci wałka, przechodzącym na boki cokołu, pokrytym dekoracją ornamentalną) wznosi się pionowa prostokątna płyta dekorowana z jednej strony reliefem o zróżnicowanej głębokości. Płytę zamyka stosunkowo wysoki, nadwieszony fryz w listwowym obramieniu. W płycie wykuta jest płytka nisza zamknięta półkoliście, wpisana w prostokątne obramienie. W niszy występuje kwitnący krzyż, dekorowany plecionką, z wizerunkiem serafina w kolistym polu na przecięciu ramion, nad i pod którymi przedstawione są cztery półpostaci z księgami i zwojami. Z dołu krzyża wyrastają dwie półpalmety, stanowiące podstawę dla dwóch

znacznie mniejszych krzyży łańskich. Poniżej występuje rozeta z ornamentu plecionkowego. W trójkątnych polach nad łukiem niszy osadzone są rozetki. Gzymsy cokołu dekorowany jest motywem wstęg tworzących ciągi pól zamkniętych trójlistkiem, na przemian z odwróconymi polami o łuku kotarowym, wypełnionych ornamentami roślinnymi. Taki sam ornament pokrywa obramienie niszy – w jego nadprożu, w wielobocznych polach występują trzy krzyże greckie. Wieńczący fryz z półpostaciami – królem Kazimierzem Wielkim wręczającym ormiańskiemu biskupowi Krikorowi (Grzegorzowi) dokument nadający przywileje – na tle dwóch trójlistnych pól utworzonych ze wstęgi, wypełnionych ornamentem plecionkowym i motywami roślinnymi. Na cokole, z przodu, została przymocowana metalowa tabliczka z napisem w języku polskim:

*Na pamiątkę 665-lecia utworzenia
Archidiecezji Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w Polsce
i wielowiekowej przyjaźni ormiańsko-polskiej.*

Na prawym boku płyty zamieszczono datę wykonania chaczkarzy: 2023.

Bibliografia: K. Cwołek, *Odsłonięcie chaczkarzy w centrum miasta*, „Gość Gliwicki”, 25 czerwca 2023; J. Naumowicz, *Chaczkarzy w Zabrze*, „Awedis”, 2023, 55, s. 3; *Chaczkarzy / Խաչքարեր*, s. 62-64.

TABLICE

Warszawa

Miejsce: na pomniku nagrobnym Bohdana Gębarskiego, cmentarz Bródnowski, aleja 41B.1.11.

Inicjatywa: dar Wazgena I, katolika Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego.

Data poświęcenia: 1978 rok.

Miejsce wykonania: Armenia.

Materiał: tuf wulkaniczny.

Opis: Pionowa prostokątna, płaskorzeźbiona tablica została osadzona na prawym słupku flankującym pionową płytę nagrobka. W zamkniętej półkuliście płytce niszy umieszczony jest kwitnący krzyż, z osmiopłatkową rozetą na przecięciu ramion. Z podstawy krzyża wyrastają dwie stylizowane półpalmy, opierające się na tożsamym motywie w lustrzanym odbiciu, wyrastającym ze schodkowego cokołu. W obramieniu niszy motyw stylizowanej wici z winnej latorośli. W trójkątnych przestrzeniach nad łukiem niszy po dwie półpalmy, pomiędzy których wyrasta zgeometryzowany kwiat trójpłatkowy. U dołu, w wyodrębnionym gładkim pasie obramienia, wykuty jest wgłębnie napis w alfabecie ormiańskim.

Bibliografia: Z. Jarmulska z d. Gębarska, *Bohdan Gębarski. Wspomnienie w 20. rocznicę śmierci i 83. rocznicę rzezi Ormian*, „Gazeta Wyborcza”, 28 kwietnia 1998, s. 4; J. Mieczkowski, *Chaczgary*, s. 302; K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 243; *Tam, gdzie Ormianie – tam chaczgary...*

Bibliografia

Opracowania

- [Agopsowicz M.] (mag), *Bliźniaczy kamienny krzyż*, „Awedis”, 2012, 12, s. 2
- Artwicz A., *Chaczkar ozdoba Skweru Ormiańskiego w Warszawie*, „Awedis”, 2013, 15, s. 1, 3
- [Artwicz A.] (art), *Ormianie w Gdańsku mają swój chaczkar*, „Awedis”, 2009, 1, s. 1, 10
- Artwicz A., *W Gliwicach stanął chaczkar*, „Awedis”, 2011, 7, s. 1, 8
- Ataç N., *The Leaved Cross and Crescent Beneath the Cross on Byzantine Anonymous Folles: an Interpretation of Groups H, I, and J, M*, „Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi”, 14, 2021, s. 35-61
- Bowsza A., *Kwitnące krzyże Armenii*, „Archeologia”, 2017, 1 (63), s. 64-69
- Bulas R., *Krzyż armeński – khatchkar*, „Vox Patrum”, 40-41, 2001, 21, s. 87-98
- Chaczgary – ormiański ślad w polskich miastach / Խաչքարերը Հայկական հենքը Լեհական քաղաքներում*, Polska / Լեհաստան 2023
- Chitanavam E., Chabukiani N., Mindiashvili B., *Assessment of the Needs of Religious Organizations in Georgia*, Tbilisi 2014
- Chrząszczewski J., *Kościół Ormian polskich*, Warszawa 2001, *Katalog Zabytków Ormiańskich*, 1
- Chrząszczewski J., *Ormiańskie świątynie na Podolu / Virmens'ki cerkvi na Podilli*, Kraków 1998
- Chrząszczewski J., *Ormianie polscy i ich chaczkar w Krakowie / The Polish Armenians and their khachkar in Cracow / Les Arméniens polonais et leur khachkar à Cracovie / Die polnischen Armenier und ihr Chatschkar in Krakau / Pol'skie Armâne i ih hačkar v Krakove*, Kraków 2007
- Chrząszczewski J., *Projekt chaczkaru ormiańskiego przy kościele św. Mikołaja w Krakowie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2003, 34/35, s. 3-10
- Chrząszczewski J., *Wykorzystanie światła słonecznego w ekspozycji symboliki chaczkaru ormiańskiego przy kościele św. Mikołaja w Krakowie*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2004, 36/37, s. 46-47
- Chrząszczewski J., *Zarys historii architektury w Armenii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2001, 23, s. 3-24
- Dominioni L., Balian A., *The Medieval Armenian Symbol of Eternity in the Art of the Twelfth-Century Italian Sculptor Nicholas. A Veiled Performance*, „Journal of the Society for Armenian Studies”, 28, 2021, s. 265-285
- Der Nersessian S., *L'Art arménien*, Paris 1965
- Grzesik P., *Ormiańskie ślady w Kielcach*, „Świątokrzyskie”, 2019, 23 (27), s. 36-40
- Jarmulska z d. Gębarska Z., *Bohdan Gębarski. Wspomnienie w 20. rocznicę śmierci i 83. rocznicę rzezi Ormian*, „Gazeta Wyborcza”, 28 kwietnia 1998, s. 4
- Kopczyński J., *Chaczgary – żywe kamienie*, „Awedis”, 2009, 1, s. 12-13

- [Kopczyński J.] N. N., *Przy chaczkarze w Polanowie*, „Awedis”, 2018, 35, s. 4
- [Kopczyński J.] Red., *Chaczkar stanął w Białymstoku*, „Awedis”, 2021, 48, s. 2
- [Kopczyński J.] Red., *Nowe chaczkarzy w Zamościu, Warszawie i Kurowie*, „Awedis”, 2018, 36, s. 1-2
- [Kopczyński J.] Red., *Odstąpienie chaczkarów*, „Awedis”, 2018, 37, s. 11
- Król-Mazur R., *Polscy Ormianie, Polacy ormiańskiego pochodzenia, Ormianie w Polsce – czyli o dylematach i problematyce integracji środowisk ormiańskich*, w: *Spis podróży. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce. Konferencja*, red. M. Maciejewska, L. Graczyk, Bydgoszcz 2010, s. 17-24
- Krzysztofowicz A., *Chaczkarzy – ormiańskie kamienie krzyżowe*, „Horyzonty Krakowskie”, 1998, 7-8, s. 33
- Kucharczyk G., *Pierwsze ludobójstwo i pierwszy negacjonizm – eksterminacja Ormian w Turcji na początku XX wieku*, w: *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, red. nauk. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L. M. Nijakowski, Kraków 2011, s. 115-135
- Mahé J.-P., *La création d'Adam à Noravank: Théologie et narrativité*, w: *Apocryphal and Esoteric Sources in the Development of Christianity and Judaism. The Eastern Mediterranean, the Near East, and Beyond*, ed. by I. Dorfmann-Lazarev, Leiden-Boston 2021, s. 143-152
- Maranci Ch., *The Art of Armenia. An Introduction*, Oxford 2018
- Mazik M., *Polski Ararat pod Polanowem*, „Awedis”, 2016, 27, s. 3
- Mieczkowski J., *Chaczkarzy w instrumentarium polityki tożsamości Ormian w Polsce*, w: *Migranci i mniejszości jako obcy i swoi w przestrzeni polityczno-społecznej*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2019, s. 299-309, *Mniejszości – Migracje – Wielokulturowość*, V
- Naumowicz J. ks., *Chaczkar w Zabrzu*, „Awedis”, 2023, 55, s. 3
- Nieczuja-Ostrowski P., *Armenia i diaspora ormiańska. Współzależności religii i polityki*, w: *Implementacja zasad religijnych w sferze politycznej*, red. R. Michalak, Zielona Góra 2016, s. 45-63, *Politologia Religii*
- Nieczuja-Ostrowski P., *Chaczkar ormiański w Elblągu*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2006, 44/45, s. 72-74
- Nieczuja-Ostrowski P., *Chaczkarzy w Polsce – wczoraj i dziś*, w: *Ormianie*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2014, s. 119-131, *Mniejszości Narodowe i Etniczne w Polsce*
- Nieczuja-Ostrowski P., *Ormianie w Gdyni*, „Zeszyty Gdynskie”, 2015, 10, s. 265-285
- Nieczuja-Ostrowski P., *Ormiańscy imigranci na Wybrzeżu Gdańskim*, w: *Spis podróży. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce. Konferencja*, red. M. Maciejewska, L. Graczyk, Bydgoszcz 2010, s. 24-33
- Nijakowski L. M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006
- Obrocka R., *Spotkali się we Wrocławiu*, „Awedis”, 2012, 12, s. 1, 6
- [Obrocka R.] RO, „Polski” chaczkar w Erywaniu, „Awedis”, 2022, 53, s. 2
- Ormianie w Polsce. Działalność środowisk ormiańskich w 2005 r.*, red. M. Agopsowicz, tłumaczenie na ormiański E. Awetysian, Warszawa 2006
- Pelczyński G., *Ormianie polscy w wieku XX. Problem odrębności etnicznej*, Warszawa 1997

- Pełczyński G., *Ormiańska mniejszość narodowa w Polsce*, w: *Spis podróży. Polscy Ormianie, Ormianie w Polsce. Konferencja*, red. M. Maciejewska, L. Graczyk, Bydgoszcz 2010, s. 13-16
- Petrosyan H. L., *Khachkar or Cross-Stone*, w: *Armenian Folk Arts, Culture and Identity*, red. L. Levon, N. Sweezy, Bloomington 2001, s. 60-70
- Petrosyan H. L., *Medieval Armenian Sculpture and the Khachkar (Stone Cross)*, w: *Armenia. Imprints of a civilization*, red. G. Uluhogian, B. L. Zekiyian, V. Karapetian, Milano 2011 s. 69-90
- Pisowicz A., *Ormiańska nazwa krzyża*, „Przegląd Orientalistyczny”, 1988, 4, s. 356-358
- Próchniak D., *Chaczary – armeńskie krzyże kamienne. Funkcja – ewolucja typologiczna – ikonografia – problem genezy*, w: *Sztuka Orientu*, 1, *Studia nad sztuką Azji*, red. J. Malinowski, J. Wasilewska, Toruń 2008, s. 91-103
- Quirini-Popławski R., *Sztuka kolonii genueńskich w basenie Morza Czarnego (1261-1475). Z badań nad wymianą międzykulturową w sztuce późnośredniowiecznej*, Kraków 2017
- [Staffa N.] (ns), *W Łodzi stanął ormiański krzyż – chaczkar*, „Awedis”, 2013, 16, s. 1
- Stopka K., Zięba A. A., *Ormiańska Polska / Hayoc' Lehistanë / Armenian Poland*, Warszawa 2018
- Szmurło Z. T., *Ormiańskie powidoki transkulturowe w Elblągu*, w: *Migracje i kryzys uchodźczy w Europie – rzeczywistość i wyzwania*, red. E. J. Jaremczuk, Poznań 2017, s. 132-153
- Szmurło Z. T., *Znaki pamięci ludobójstwa Ormian w Turcji w polskiej przestrzeni publicznej*, w: *Turcja w XXI wieku / 21. Yüzyлда Türkiye*, red. A. Burak, N. Gburzyńska, Toruń 2016, s. 9-34, *Biblioteka Azji i Pacyfiku*
- Terlecki A., *List do redakcji*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 2020, 102/103, s. 92-93
- [Trzeciak Ł., Gliński A.], *Nazwiska Ormian polskich i pomorskie chaczary* (wywiad dr. Andrzeja Glińskiego z dr. Łukaszem Trzeciakiem), „Awedis”, 2021, 47, s. 10-11
- Netografia:**
- Cwołek K., *Odsłonięcie chaczkaru w centrum miasta*, „Gość Gliwicki”, 25 czerwca 2023, [on-line:] <https://gliwice.gosc.pl/doc/8359351.Odsloniecie-chaczkaru-w-centrum-miasta>
- J. Cz., *Odsłonięcie pomnika Króla Kazimierza III Wielkiego w Strachówce*, „Kurier. Bezpłatny Tygodnik Regionalny”, 28 listopada 2017, [on-line:] <http://www.kurier-w.pl/odsloniecie-pomnika-krola-kazimierza-iii-wielkiego-strachowce/>
- Jurkowski A., *Ormiański dar dla Lublina. Chaczkar stanął na pl. Kochanowskiego*, „Kurier Lubelski”, 14 sierpnia 2017, [on-line:] <https://kurierlubelski.pl/ormianski-dar-dla-lublina-chaczkar-stanal-na-pl-kochanowskiego-zdjecia-i-wideo/ar/12363240>
- Klusek B., *W Kielcach i na Świętym Krzyżu modlono się przy chaczkarze*, 2 stycznia 2020, [on-line:] <https://radiokielce.pl/456487/post-99172/>
- Kost B., *Pożegnanie lwowskiej Matki*, „Kurier Galicyjski”, 2016, 11 (255), [on-line:] <https://kuriergalicyjski.com/pozegnanie-lwowskiej-matki/>
- Ku czci św. Jerzego w Białymstoku*, ORTHODOX, 8 maja 2021, [on-line:] <http://orthodox.bialystok.pl/ku-czci-sw-jerzego-w-bialymstoku/>

- LPK – Tadeusz Serocki, 22 grudnia 2019, [on-line:] <https://wydawca.com.pl/2019/12/22/lpk-tadeusz-serocki/>
- Madej T., *Odślonięto pomnik przyjaźni polsko-ormiańskiej w Zamościu*, w: *Zamość online*, 16 września 2018, [on-line:] <http://zamosconline.pl/text.php?id=13981rodz=wiad>
- M. Dz. (opr.), *Podarunek od kartuskich Ormian stanął przed kolegiatą. To kamienny chaczkar*, „Express Kaszubski”, 23 września 2022, [on-line:] https://expresskaszubski.pl/pl/14_kultura/41900_podarunek-od-kartuskich-ormian-stanal-przed-kolegiata-to-kamienny-chaczkar.html
- Pamięć o rocznicy Ludobójstwa Ormian*, 24 kwietnia 2020, w: *Wirtualny Świat Polskich Ormian*, [on-line:] <https://dziedzictwo.ormianie.pl/pamiec-o-dzisiejszej-rocznicy/>
- Puzdrowska L., *Chaczkar – dar od przyjaciół z Armenii stanął przy kartuskiej kolegiacie*, 23 września 2022, [on-line:] <https://kartuzy.naszemiasto.pl/chaczkar-dar-od-przyjaciol-z-armenii-stanal-przy-kartuskiej-ar/c2-9009539>
- Szurło Z. T., *Krzyże pamięci i przyjaźni*, „Kurier Galicyjski”, 25 maja 2017, [on-line:] <https://kuriergalicyjski.com/krzyze-pamieci-i-przyjazni/>
- Uroczysty pogrzeb Jadwigi Zarugiewicz – „Matki Nieznanego Żołnierza” – w Warszawie*, 1 czerwca 2016, [on-line:] <https://fundacjaormianska.pl/ormianie/zarugiewicz/uroczysty-pogrzeb-jadwigi-zarugiewicz-matki-nieznanego-o-nierza-w-warszawie/>
- Tam, gdzie Ormianie – tam chaczary...*, w: *Wirtualny Świat Polskich Ormian. Skarbnica wiedzy o polskich Ormianach*, [on-line:] <https://skarbnica.ormianie.pl/?idw=263>
- Zbigniew T. Szurło – publicysta, dziennikarz, 3 września 2023, [on-line:] <https://radio-polonia.net/2023/09/03/zbigniew-t-szurlo-armenoznacwca-publicysta-dziennikarz/>

Joanna Sławińska, *Modern Khachkars in Poland*

Abstract, The article analyses the history of erecting, artistic values and symbolism of Armenian votive crosses (khachkars) in Poland within its current borders, from the first one, funded in 1978, until the last one from 2023. It presents their geographical distribution (Warsaw, Krakow, Gliwice, Elbląg, Gdańsk, Lublin, Zamość, Kartuzy, Szczecinek, Kurów, Białystok, Zabrze, Kielce, Łódź, Polanów), funders, authors, goals and circumstances of foundations, dates of consecrations, persons consecrating, materials and places of creation. The analysis has been placed in the context of the history of carving art concerning khachkars, their connections with the culture of Armenia and its Church, the tragedy of the 1915 genocide, as well as creation an Armenian diaspora in Poland, its martyrology in the time of World War II and expatriation trauma after 1945.

Keywords: khachkar, Poland

Յոաննա Սլավիեւսկա, *Ժամանակակից Խաչքարերը Լեհաստանի Տարածքում*

Համառոտագիր, Հոդվածում վերլուծվում է ներկայիս Լեհաստանի սահմաններում գտնվող հայկական խաչքարերի (վոտիվ խաչերի) կանգնեցման պատմությունը, դրանց գեղարվեստական արժեքները և սիմվոլ-

իկան, սկսած ` 1978 թվականից, երբ հիմնադրվեց նշվածներից առաջինը, մինչև վերջինը` 2023 թվականից: Ներկայացված են այդ կոթողների աշխարհագրական տեղադրումները (Կուրով, Բիալիստոկ, Չարժե, Կիելցե, Լուդզ, Պոլանուվ քաղաքներ), դրանց պատվիրողները, քանդակող վարպետները, կանգնեցման նպատակներն ու հանգամանքները, օման տարեթվերը, օժող անձիք, հումքն ու քանդակման վայրը: Այդ վերլուծությունը զետեղված է խաչքարագործության պատմության, նրա` Հայաստանի մշակույթի և հայկական եկեղեցու հետ կապերի, 1915 թվականի ցեղասպանության ողբերգության համատեքստում, անդրադառնալով` Լեհաստանում հայկական սփյուռքի ձևավորման խնդիրներին, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ իր նահատակներին և 1945 թվականից հետո արտագաղթի տրավմաների հարցերին :

Բանալի բառեր. Խաչքար, Լեհաստան: